

Miscellanea

Filosofen i burspråket

Kring traditionen rörande Descartes sista bostad

INGEMAR OSCARSSON*

Den korta tid som René Descartes tillbringade i Stockholm upphör inte att fascinera, inte bara på grund av den roll han kan ha spelat för Kristinas omvändelse utan också därför att hans sejour i Sverige fick ett så tragiskt och abrupt slut. Ett suggestivt halvdunkel omger hela affären, halvt mytiska föreställningar har florerat om den berömde filosofen som en främmande fågel i den svenska vinterkolden och om hans morgonmöten med drottningen. Ännu i våra dagar vädras teorier om att det låg en mordkomplott bakom hans död i den franske ambassadören Pierre Chanuts residens.

Bilden av hans Stockholmstid har överhuvudtaget i hög grad formats av hans sjukdom och frånfälle. I centrum för den vetenskapliga diskussionen står hans betydelse för Kristinas intellektuella och andliga utveckling. Men det är symptomatiskt att Svante Nordin i *Drottningen och filosofen* (2012) kan vända på begreppen en smula: *vid sidan av* omständigheterna kring Descartes död är det konversionsfrågan som blivit mest omdiskuterad.¹

I Gamla stan, vid Kornhamnstorg?

Descartes dog den 11 februari (nya stilen) 1650 efter fyra månader i Sverige och tio dagars febersjukdom, sannolikt en lunginflammation som kan ha följt på en virusinfektion. Möjligen hade han smittats av Chanut, som låg till sängs med liknande symptom. Descartes logerade hos honom under hela sin Stockholmstid, i en ”väl förberedd” eller ”väl inredd” våning (”un appartement tout préparé”). Där om upplyser oss Adrien Baillet, som 1691 gav ut den första större biografien över filosofen. Den celebre gästen var också belåten med inkvarteringen, tyckte rentav att han snarare befann sig i Paris än i Stockholm.²

* Docent emeritus i litteraturvetenskap, Lunds universitet, ioson@telia.com

Åtminstone så mycket vet vi om Descartes sista bostad. Men om vi också vill veta exakt var i Stockholm den fanns, i vilken stadsdel, vid vilken gata, i vilket hus, så visar det sig att vi är sämre underrättade. Det har aldrig kunnat fastställas, även om gissningar och hörsägnar inte saknats. Inom Descartesforskningen har man aldrig brytt sig mycket om saken, och i det större historiska perspektivet är den kanske också oviktig – vilket ju inte är detsamma som att den skulle vara ointressant. Ty Descartes var en märklig människa och hans tid i Stockholm en märklig historia; här har detaljerna sitt värde, inte minst därför att det är så många som vi inte känner till.

Men det är också så att den geografiska exaktheten alltid har sin speciella lockelse som länk till det förflutna. Och de minnesmärken som den signifikanta *platsen* markeras med väcker ibland starkt gensvar. För den som fånglas av Descartes kan en plakett på en husvägg i Gamla stan bli en uppenbarelse. ”This surprising plaque provided a delightful historical context for our walk – Descartes lived here!”³ Just denna ”surprising plaque” sitter i porten till det så kallade Scharenbergiska huset vid Kornhamnstorg (51), där den 2010 placerades av den svensk-franska Cartesiusstiftelsen och Stockholms-Gillet. Det Scharenbergiska huset är ett hus med särprägel på grund av det förnämligt utstyrda burspråk från 1600-talet som det exponerar mot torget. I dess rygg, på andra sidan av kvarteret Typhon, ligger det von der Lindeska huset vid Västerlånggatan (68), uppfört omkring 1630 av finansmannen Erik Larsson von der Linde. Dessa båda ihophängande hus utgör fundamentet för en tradition, en i sammanhanget helt dominerande sådan, som säger att kvarteret Typhon är platsen för Descartes Stockholmsbostad.

Typhontraditionen talar inte entydigt om det ena eller det andra av de båda husen. Minnestavlan säger också bara att det var ”i detta kvarter” som Descartes bodde. Men att plaketten sitter där den sitter, på färskt och auktoritativt initiativ, vittnar om hur stark anknytningen är. Den går också igen i den nyare litteraturen, som i Nordins *Drottningen och filosofen*. Enligt Nordin är huset vid Kornhamnstorg det troligaste. Här pekar ”man” ännu ut det burspråk ”bakom vars fönster Descartes kan ha betraktat gatulivet”.⁴ Målad med bredare pensel och en hel del skapande fantasi möter traditionen hos den amerikanske populärhistorikern Russell Shorto. I sin bok om den komplicerade hanteringen av filosofens kvarlevor, *Descartes’ Bones* (2008), skildrar han illusoriskt den kalla vinternatten då Descartes dör i det *Lindeska* huset vid Västerlånggatan. Men de som samlats kring dödsbädden ser genom fönstren ut mot ”the dark, icy harbor below”, vilket bara passar in på utsikten över Kornhamnstorg på andra sidan kvarteret.⁵ Shorto tycks alltså ha slagit ihop lokalerna eller förväxlat dem med varandra, kanske lurad av det obestämda eller tvetydiga i traditionen.

En tradition värd att nagelfara

Obestämdheten i Typhontraditionen gäller inte bara den ena eller andra sidan av kvarteret. Berättelsen lever, men den som vill spåra dess rötter får snart anledning att ställa frågan om den alls har någon verklighetsbakgrund eller bara utgörs av obestyrkta påståenden som vidareförts till dess de fått sanningsprägel. Men just detta att traditionen är stark samtidigt som dess ursprung förefaller svåråtkomligt gör den också till ett historiskt exempel värt att nagelfara. Descartes sista bostad ska ha funnits i kvarteret Typhon, men när, var och på vilken grund har detta börjat hävdas? När och var har det upprepats, inpräglats och blivit ”sanning”? Går det att med någon sannolikhet fastställa om Typhonberättelsen alls har fog för sig – vad finns av kända fakta som visar på kvarteret? Finns det omständigheter som tvärtom pekar bort därifrån?

De följande sidorna är tänkta att belysa och så långt det är möjligt besvara dessa frågor. Det bör redan nu sägas att det bara på vissa punkter går att ge rimligt säkra svar. Men något är vunnet redan om terrängen kan rensas från rena villospår, och ännu mer om genomgången kan ge något därutöver. Saken har till att börja med en viss historiografisk dimension; några försök har gjorts att lösa problemet, och i dem speglas attityder till traditionsgodset och 1600-talsmiljön som inte är ointressanta. Berättelsen om Descartes sista bostad är också en del av historien om de utländska beskickningarnas och de främmande trosbekännarnas villkor i stormaktstidens Sverige. Här finns tidsbilder värda att ta vara på, med inslag av kontroverser och kulturbrytningar som upprepat sig från tid till annan. Och därtill, visar det sig, topografiska ledtrådar av värde i fallet Descartes.

Att det inte gått att lokalisera Descartes sista bostad kan te sig förvånande, särskilt med tanke på de ganska utförliga relationer som finns rörande hans sista dagar och död. Men varken i det som Chanut och andra efteråt berättade eller i hans egna brev från Stockholmstiden finns det något som kan tjäna till upplysning på just denna punkt.⁶ Det är, från en annan sida sett, märkligt också med tanke på det väldiga material som är bevarat rörande Stockholms bebyggelsehistoria, en myriad av data om hus, husägare, gator och tomter som ändå inte kunnat visa vägen.

De utländska beskickningarna är dock i många fall svåra att placera på stadskartan under den tid det gäller. Många ambassader var enbart tillfälliga eller ”resande”, ofta till bekymmer för den svenska regeringen som skulle hysa och ”traktera” gästerna, ofta med personalen utspridd i olika hus.⁷ Så var fallet med den franska ambassad 1634–1635 som Charles Ogier skildrat i sin välkända dagbok. I början av 1620-talet hade det Cruuska huset vid Svartmangatan (6) fått privilegier som härbärge för ”främmande

Gesandter och andre ståndspersoner”.⁸ Men den ambassadör som Ogier åtföljde, Claude de Mesmes d’Avaux, inkvarterades tydligen på annat håll och utan all ståt. Ogiers beskrivning ser inte ut att gälla det Cruuska huset, och det rum som d’Avaux fick var ”på en gång hans sängkammare, matsal och kyrksal – så obekvämt bodde han”.⁹ Som nyanlänt franskt sändebud logerade Simon Arnauld de Pomponne 1666 i en gästbostad för ”extraordinära ambassadörer” innan han flyttade in i beskickningens egna utrymmen. Pomponne rapporterade hem om den tillfälliga bostaden men inte om var den var belägen.¹⁰ När han senare skriver *Mémoires* med sexhundra (!) sidor om uppdraget i Stockholm har han inget att säga om ambassadlokalerna.¹¹

Besökande utlänningar hade ofta ärende till sitt lands diplomater, men deras reseberättelser ger sällan närmare besked. Philippe Boudon de la Salle tjänstgjorde vintern 1653 som ”gentilhomme” hos Kristina och gick i mässan ”hos” den franske residenten. Men någon adress ger han inte, lika litet som Louis-Henri Loménie de Brienne, som året därpå logerade i franska beskickningens *hôtel*, vilket är allt han säger om saken.¹² Den italienske naturforskaren och Nordenskidraren Francesco Negri var 1663 huspredikant hos den dåvarande franske residenten Chassan, men hans *Viaggio settentrionale* (1700) berättar inte om var Chassans hus med kyrksal fanns.¹³

De inhemska upplysningarna tycks heller inte vara många, låt vara att det här inte varit möjligt med annat än stickprov i epokens rika källmaterial. Symptomatiskt är att den brevskrivande samtidskrönikören Johan Ekeblad var umgängesvän med Chassan och flera gånger gästade hans hus men aldrig visar oss vägen dit.¹⁴ Många notiser om kända personer, aktualiteter och Stockholmslokaler finns i Mårten Pedersson Blixencronas almanackor, som bevarats för spridda år 1643–1659, men om de utländska diplomaternas göranden och låtanden har Blixencrona inget att säga.¹⁵ Några mer precisa uppgifter finns ändå. Chassans hus lokaliseras inte av Negri eller Ekeblad men väl av att överståthållaren Clas Tott våren 1665 lät stänga gudstjänsterna hos residenten för andra än hans eget folk, efter klagomål från Stockholms konsistorium. Chassan nämnde då i sin rapport att huset låg ”vid Drottninggatan i norra förstaden” (”à la rue de la Reyne au faux-bourg du nort”).¹⁶ Med all säkerhet rör det sig om det hus i kvarteret Vinkelhaken, på Drottninggatans östra sida i höjd med Hötorget, som ägdes av den ryktbare före detta kyrkoherden i Klara Samuel Hammarinus, ”mäster Samuel”.¹⁷

Några år senare har beskickningen omlokaliseras; sommaren 1668 var den enligt en fransk besökare inhyst i ”ett mycket vackert palats”, onämnt vilket, på den vid det laget ståtligt bebyggda Riddarholmen. Flyttningen tycks ha hängt samman med att ambassadören Pomponne skulle lämna

Sverige, vilket skedde på hösten.¹⁸ Det kom lägligt för det nyanlända kejsersliga sändebudet Hermann von Basserode, som uppenbarligen övertog huset vid Drottninggatan. Ett par år senare landsförvisades hans huspredikant för otillåten religionsutövning, och i rättegången vittnades om att de ”kyrkotyger” som denne använt hade efterlämnats av fransmännen.¹⁹ Inom den katolska komuniteten i Stockholm har det åtminstone vid denna tid funnits en kontinuitet och gemenskap som varit knuten mindre till nationalitet än till konfessionen och tillgången på kyrkolokal; åtskilliga fransmän hade gått i mässan hos Basserode.

Ytterligare några konkreta besked kan anföras. Johan Rosenhane noterar i sin dagbok 1655 att den polska delegation som försökte avstyra det förestående svenska anfallet inhystes i de Hornska och Torstenssonska palatsen vid Malmtorget (Gustav Adolfs torg).²⁰ Om den spanske ministern Antonio de Pimentel, skvalleromsusad favorit hos Kristina, vet vi att han 1652–1654 först logerade i Norrmalms rådhus vid Malmtorget, senare på själva slottet. Att han där åkte vagn de få meterna mellan sin egen port och drottningens förblev inte okommenterat inom diplomatkåren. Därför har det också gått till eftervärlden.²¹

Från Kornhamnstorg till Köpmangatan?

Också för den franska beskickningens del finns ännu ett par säkra uppgifter, därtill av väsentligt intresse för frågan om Descartes bostad. Den ena rör Chanuts tid som resident på 1640-talet. Tack vare ett brev av hans egen hand vet vi att han vintern 1647 var inhyst i en ”förstad” (”fauxbourg”) – onämnt vilken, men enligt vad som här kommer att hållas för det mest troliga den norra förstaden, det vill säga Norrmalm.²² Den andra är en post i 1652 års mantalslängd för staden mellan broarna, daterad den 12 januari. Längderna utgjorde underlag för beskattningen (mantalspenningen) men har till och från noteringar om icke-skattskyldiga, ”gäster” och utlänningar. Kanske mest av en slump har man här också registrerat den ”Fransöske residenten med sitt folk”, boende vid Köpmangatan i kvarteret Europa. Inga namn ges emellertid, och inget sägs om antalet personer.²³ Husets kvartersnummer, Europa 7, motsvarar nummer 8 i gatadressen Köpmangatan 6–8, ett alltså bevarat hus med långsidan mot den numera igenstängda Peder Fredags gränd.

Den förste och väl hittills ende som läst anteckningen med blick för dess betydelse är arkivarien vid Stockholms Borgar-Gille, Carl Magnuson, som på 1930-talet lade ned möda på att lokalisera Descartes sista bostad. I mantalslängden menade han sig ha hittat den. Artikeln i *Stockholms-Tidningen* där han 1937 redovisade fyndet bär följdriktigt rubriken ”Cartesius får flytta till Köpmangatan!” – det vill säga från den traditionellt

givna adressen, kvarteret Typhon. Magnuson förutsätter alltså att Chanut residerat vid Köpmangatan även då han hyste Descartes.²⁴ Men så kategoriskt går det inte att avgöra saken. Två hela år skiljer anteckningen från Descartes död, mycket kan ha hänt och åtskilligt *har* hänt. Den ”fransöske residenten” 1652 var inte Chanut utan hans andreman, Picques. Ambassadören själv hade i juni 1651 för lång tid lämnat Sverige med en stor del av personalen.²⁵ Det kan eller snarare bör ha föranlett en flyttning till anspråkslösare lokaler för de kvarvarande; det är omvittnat att Picques tjänstgjorde under knappa villkor.²⁶ Magnuson finner det också märkligt att beskickningen höll till i ett så ”trångt och dystert” hus som det vid Köpmangatan.

Noteringen i mantalslängden säger inget om varifrån den franske residenten eventuellt flyttat men gör det möjligt att dra en slutsats om kvarteret Typhon. *Om* beskickningen funnits där vid det viktiga årsskiftet 1649–1650 så måste den ha flyttat därifrån ganska snart. Och den kan (vid samma årsskifte) heller inte ha funnits där i mer än högst två års tid; det visas av Chanuts besked om ”förstaden” 1647. Naturligt nog är det också av intresse vad mantalslängden har att säga om det ”hus” där traditionen vill placera Descartes, fastigheten Typhon 54. Den omfattade fortfarande, på odelad tomt, både det Lindeska och det (blivande) Scharenbergska huset. Och om hela detta ”hus” heter det i januari 1652 bara att det står ”Ledigt”.²⁷ Några nya hyresgäster har det alltså inte fått efter den franska beskickningen, *om* den nu funnits där två år tidigare.

Stockholmsskildrare utan svar – men också en första inflyttning

Tron på en förbindelse mellan Descartes och kvarteret Typhon verkar paradoxalt nog kunna vara antingen mycket gammal eller också relativt ung, varmed här menas 1800-talet. Ett frö till den kan, i första fallet, ha funnits i det Ogier berättar om det Lindeska residenset vid Västerlånggatan. Han och andra i ambassaden 1634–1635 besökte flera gånger det förnämt inredda huset, ”det mest lysande i hela staden”.²⁸ Ett sådant umgänge har iakttagits och kommenterats. Kan det också senare ha genererat hörsägner som inkluderade Descartes?

Mer troligt är det dock att en bakgrundsroll spelats av en ”berättelse” om drottning Kristina som 1828 – möjligen för första gången i tryck – återges i Nils Lundequists *Stockholms stads historia*. Det Scharenbergska huset, heter det i denna skröna, har en gång varit avsett för Kristina ”då hon ifrån Rom skulle återkomma till fosterbygden”.²⁹ Historien dyker sedan upp hos flera andra Stockholmsskildrare, tidigast Johan Fredrik Bahr (*Stockholm*, 1841), senare Georg Scheutz (*Stockholm. Illustrerade utkast*,

1860) och den engelske globetrottern Horace Marryat (*One Year in Sweden*, 1862). Hos Scheutz har den också förbättrats en smula: ”det påstås” att det var Kristina som lät bygga det berömda burspråket.³⁰

Verklighetsbakgrunden är obefintlig, men ett begrepp om ”Kristinas hus” vid Kornhamnstorg har alltså funnits, väl att märka samtidigt som vetenskapen om förbindelsen mellan Kristina och Descartes naturligtvis alltid hållits levande. Men hos Lundequist förenas de båda föreställningarna inte, och det han, Bahr och Scheutz alls säger om Descartes i Stockholm är bara en upprepning av det som finns redan i 1700-talslitteraturen, i Johan Arckenholtz monumentala dokumentsamling *Mémoires concernant Christine Reine de Suède* (1750-talet) och i klassiska källor till det gamla Stockholm som Jöran Nordbergs *Sancta Clarae minne* (1727), Johann Georg Rüdlings *Det i flor stående Stockholm* (1731–1740) och Johan Elers *Stockholm* (1800–1801). Alla redogör samvetsgrant för Descartes tid i Sverige, men någon tradition rörande hans bostad skymtar inte.

Någon sådan möter heller inte, under det följande århundradet, hos vanligen allvetande Stockholmsorakel som Claës Lundin eller Birger Schöldström, som ändå ägnade Descartes Sverigevistelse en substantiell artikel (1876). Nästan sensationell är tystnaden hos Claës Lundin; den mångsidige journalisten och författaren hade själv växt upp i Typhon, i fastigheten Västerlånggatan 56, och har ingående skildrat barndomens närmiljö (*En gammal stockholmares minnen*, 1904–1905).³¹ Lika fåfängt letar man i epokens stockholmska turistikhandböcker av mångkunniga skribenter som Gustaf Henrik Mellin, Gustaf Backman, Gustaf Thomée och Julius Mankell. Alla nämner Descartes, ingen säger något om var han kan ha bott. Talande är hur Gustaf Thomée (1863) avverkar Kornhamn med ett par här oviktiga notiser och därpå konstaterar att torget inte är känt för några ”ytterligare historiska tilldragelser”.³² Anmärkningsvärt frånvarande är Descartes också i C. J. L. Almqvists *Herrarne på Ekolsund* (1847), där det hus nämns på vilket ”ännu den utbyggnad synes, som kallas Burspråket vid Kornhamn”. Men någon bild av filosofen i detta burspråk dyker inte upp – vilket hade varit att vänta, rik som denna roman är på historiska parenteser och detaljerat återgivna stockholmsmiljöer.³³

Så långt ser det alltså ut som om ”Typhontraditionen” ännu under 1800-talet helt enkelt inte existerat, i varje fall inte i form av någon ofta återgiven berättelse. Men den *har* i ett förvånansvärt tidigt fall, och i en ganska förvånande form, kommit till uttryck i litteraturen. Det sker 1840 i första delen av Magnus Jacob Crusenstolpes ”historiska fantasi” *Morianen, eller Holstein-Gottorpska huset i Sverige*. Här beskriver författaren, i en scen som utspelas år 1756, i minsta detalj inredningen i en viss våning ”i huset med den öfverbyggda balkongen” vid Kornhamn – den våning nämligen, heter det utan vidare fördjupning, ”der fordom drottning Christina

Fig.1. Det Scharenbergska huset vid Kornhamnstorg vid mitten av 1800-talet efter bild i Georg Scheutz, *Stockholm. Illustrerade utkast* (1860). Föreställningen om att Descartes bodde här har sannolikt sin grund i en gammal tro på att huset en gång varit avsett för Kristina. Foto: LUB.

klockan fyra på morgnarna tog undervisning af den frejdade filosofen Cartesius”.³⁴ I bakgrunden finns nog just den gamla föreställningen om ett band mellan Kristina och huset, men här smälter den alltså samman med lokalhistoriens minne av drottningens möten i morgonväkten med filosofen – dock med den egendomliga omkastningen av kontrahenternas roller att det är Kristina som får ge sig ut att resa till den vid Kornhamnstorg inflyttade Descartes.

Om denna inflyttning är Crusenstolpes eget påfund eller om han lånat från någon äldre förlaga, anekdot eller hörsägen, kan knappast avgöras. Det handlar i vilket fall om en författare med stor förmåga till egen och egensinnig gestaltning av historien. Och som vi sett fick hans version inget genomslag i litteraturen under de närmast följande decennierna – kanske till någon del därför att den överhuvudtaget inte uppmärksammades, troligen mer därför att den sågs just som en fantasiprodukt utan stöd i det man annars av ålder trodde sig veta. I en fransk Descartesbiografi från 1870, av J. Millet, påstås visserligen att filosofen bodde ”i ett vackert hus som man ännu visar i Stockholm och som bär hans namn”.³⁵ Kanske har Crusenstolpe på en eller annan väg letat sig hit. Men någon

adress ges inte, uppgiften saknar källa och står på den franska sidan ensam i sitt slag. I Charles Adams auktoritativa och detaljrika *Vie et Œuvres de Descartes* (1910) görs inga försök att placera hans bostad på Stockholmskartan. (Fig. 1)

Ett huskomplex växer fram

Efter lanseringen i *Morianen* 1840 tycks kombinationen Descartes-Typhon inte ha uppträtt i den svenska offentligheten förrän i slutet av 1800-talet, kanske därför att Crusenstolpes berättelse just då ”återupptäckts” och börjat få spridning. Kan det ha varit av betydelse att *Morianen* 1880 kom i en ny upplaga? Ett tidigt exempel ges i vilket fall av arkitekten Gustaf Lindgren, som 1897 i en exposé över ”Stockholms enskilda byggnader” beskriver det praktfulla Lindeska huset ”nr 68 Västerlånggatan och 51 Kornhamns torg”, med tillägget att den store filosofen ”skall någon tid hafva bebott” det. Men eftersom Lindgren med ”huset” menar hela komplexet mellan Västerlånggatan och torget förblir det oklart var han närmare bestämt vill placera Descartes. Samtidigt är han klar över att detta komplex består av åldersmässigt olika delar; fasaden mot Kornhamnstorg är en flygel som har byggts ut till torget först på 1700-talet.³⁶

Nästan lika obestämd är Typhonberättelsen när den 1905 möter hos Fredrik Ulrik Wrangel, eminent kännare av det äldre Stockholm (och författare till en historisk matrikel över franska diplomater i Sverige). På en punkt är Wrangel mer precis: Descartes ska ha bott i flygeln mot Kornhamnstorg. Men det framgår inte om den sträckt sig ända ner till torget eller ej. Och någon källa anger inte heller Wrangel, annat än att Descartes figurerar i olika ”hörsagor” om huset. Att han bott där är något som ”man” har uppgett.³⁷ Wrangel återkom senare (1912) till saken och tilllade då att Descartes bevisligen bodde hos Chanut, varför det ”endast” återstod att utreda var denne logerade.³⁸ Påståendet är sant nog. Men att just Wrangel bara kan hänvisa till hörsägner visar om något hur den Typhonberättelse som nu började få spridning ändå till sitt ursprung var okänd också hos dem som yttrade sig med historisk sakkunskap. Mot den bakgrunden är det inte förvånande att Descartes utan belägg placeras i ”flygeln åt Kornhamn” i en reklambroschyr från 1908, *Ett historiskt minne. Huset n:o 68 Västerlånggatan*. Men inte heller i Anders Tidners väldokumenterade stockholmska hushistorik *Palats och kåkar* (I, 1917) lämnas något mer precist besked än att Descartes ”som det säges” har bott i det Scharenbergska huset, där Chanut ”möjligen” residerat.³⁹

Varken Lindgren eller Wrangel anknyter Descartes till Typhon annat än parentetiskt, men att de ändå gör det har nog spelat en viss roll för traditionen. Flera forskare som långt senare och grundligare utrett de

Lindeska och Scharenbergska husens historia har gjort det utan att alls nämna Descartes (vilket i sig är värt att notera), men i sammanhanget är deras undersökningar avgörande. Väsentliga dateringar gjordes av Ragnar Josephson i den stora översikten *Borgarhus i gamla Stockholm* (1916), i övrigt rör det sig om nyare studier av Marianne Råberg (1963), Lars Bengtsson (1991), Claes Ellehag (1998) och Björn Hallerdt (2005). Bilden av hur det Linde-Scharenbergska huskomplexet växt fram är i stort sett likartad hos dessa forskare, och i princip densamma som hos Lindgren 1897. Det Lindeska huset har redan från början eller något senare byggts ut mot Kornhamnstorg med en smal flygel av två ”fönsteraxlars” bredd. I sitt ursprungliga skick har den inte nått ända ”ner” till torget men har senare förlängts dit. Ännu senare har den infogats i ett nytt hus, som till sin större del uppfördes på en obebyggd del av tomten och fick en fasad med sju fönsteraxlar mot torget. Detta hus, nu känt som det Scharenbergska, innesluter alltså olikåldriga delar av vilka den äldre är flygeln från det Lindeska huset. Denna flygel, på vilken det bekanta burspråket sitter, utgör husets norra sida mot den trånga Torgdragargränd.⁴⁰

Det som gjorde det möjligt att på detta stegvisa sätt bebygga rummet mellan Västerlånggatan och torget var att det länge utgjorde en odelad tomt. De ”Lindeska” respektive de ”Scharenbergska” delarna hade alltså under lång tid samma ägare. Efter Erik von der Lindes död 1636 köptes tomten av riksdrotsen Gabriel Gustavsson Oxenstierna och ärvdes 1640 av hans son Gabriel Gabrielsson. Våren 1646 sålde han den till kronan, varpå Kristina i augusti 1648 donerade den till sin halvbror, greve Gustav Gustavsson av Vasaborg. Han hade efter en militär karriär på tysk botten tagit plats i riksrådet och gynnades i viss utsträckning av drottningen. Efter hans död 1653 övergick tomten med vad som fanns av bebyggelse till hans spåde son Gustav Adolf och förvaltades av familjen till dess den unge greven blev myndig. Han belånade då egendomen i riksbanken men kunde inte återlösa den, varpå den 1682 auktionerades bort till den Lübeckfödde köpmannen Johan Scharenberg. Först efter honom delades fastigheten i en ”Lindesk” och en ”Scharenbergsk” del med olika ägare.⁴¹

1651 års karta – vittnesbörd med frågetecken

Ragnar Josephson behandlar de båda delarna av huskomplexet var för sig och kommenterar inte hur de byggnadstekniskt hänger ihop. Han noterar dock att tomten ännu vid mitten av 1600-talet var odelad och att det Lindeska huset ursprungligen skjutit fram en flygel mot, men inte ända till Kornhamnstorg. I det fallet kan han också utnyttja ett dokument som Lindgren och Wrangel tydligen inte känt till, en karta som av allt att döma upprättats av stadsingenjören Anders Torstensson, som i februari 1651

Fig. 2. "1651 års karta", här beskuren, visar hur det Lindeska huset sträcker ut en flygel mot men inte ända till "Åkare Torgiet" (Kornhamnstorg). Avståndet till tomtgränsen vid torget är cirka 10 meter. Stads- och fästningsplaner: Stockholm 240, Krigsarkivet.

fick i uppdrag att göra en "avritning" av tomterna på Stadsholmen.⁴² I kvarteret Typhon visar den med all tydlighet en flygel på det Lindeska huset som är utdragen mot torget men inte når fram till det. Mellanrummet saknar bebyggelse, liksom resten av den tomt där det Scharenbergska huset numera befinner sig. (Fig. 2)

Alla tomterna är försedda med namn på ägarna, och så gott som alla pekar på att kartan har tillkommit 1651. Men *en* anomaly finns. På den Linde(-Scharenberg)ska tomten har det påtecknats att den ägs av Gabriel Oxenstierna den yngre, eller rättare av hans dödsbo ("S[alig]. Her Gabriel Gabrielson"). Eftersom han avlidit i februari 1647 kan kartan inte vara äldre än så. Men som vi sett hade han redan 1646 sålt fastigheten, vilket ju också innebär att hans dödsbo aldrig kunnat äga den innan den 1648 donerades till Gustav Gustavsson. Kan stadsingenjören år 1651 ha varit ovetande om dessa transaktioner? Josephson noterar att ägaruppgiften "ej är alldeles riktig" men ifrågasätter inte dateringen till 1651. Kartan vittnar som han ser det otvetydigt om att det Scharenbergska huset inte är äldre

än så. Möjligen har det byggts under Gustav Gustavssons sista år, 1651–1653, men troligare först av Johan Scharenberg på 1680-talet. Flera stildrag hos huset överensstämmer också väl, enligt Josephson, med den arkitektur som Nicodemus Tessin den äldre utvecklade på 1670-talet.⁴³ Dateringen till 1651 accepteras också av Marianne Råberg, medan Lars Bengtsson inte utesluter att kartan kan vara äldre. Han anser ändå, liksom senare Claes Ellehag, att flygeln förlängts först ”omkring 1650”. Vad beträffar det egentliga Scharenbergska huset ansluter sig samtliga till Josephsons huvudalternativ: huset byggdes på 1680-talet och blev med Råbergs uttryck ”en ny fastighet på den nedre tomtdelen med den gamla flygeln och gårdsmuren som grund”.⁴⁴

Ifråga om flygelförlängningen och burspråket går bedömningarna delvis isär. Råberg menar att den korta flygel som kartan visar har förlängts till torget under Gustav Gustavssons sista år, långt innan den infogades i det Scharenbergska huset. Hon anser också att burspråket tillkom vid denna förlängning – det finns inga tecken på ett rum med burspråk i det inventarium som upprättades vid försäljningen till kronan 1646. Bengtsson har samma tanke om förlängningen men hävdar att burspråket suttit redan på den korta flygeln; de träskulpturer som stöder utbyggnaden hör mer hemma i regalskeppet *Vasas* formvärld än i 1650-talets. Ellehag argumenterar för att det har tillkommit 1639–1640, då Gabriel (Gustavsson) Oxenstiernas räkenskaper visar utgifter för ett ”Cabernet”. Också Björn Hallerdt och Fredric Bedoire (2001) ansluter sig till tanken att burspråket funnits med redan innan flygeln förlängdes.⁴⁵

Till alla dessa bedömningar kan här läggas ännu några faktorer som i varje fall indirekt ger stöd åt dateringen till 1651. En är mantalslängden 1652, där fastigheten ju betecknas som ”ledig”. Även där möter nämligen den orimliga ägaruppgiften ”Gab[rie]l Gab[rielsson]s Arfw[ingar]”.⁴⁶ Det bevisar nu inget, men att mantalslängden har uppgiften gör det mindre förvånande att den också finns på kartan. Det märkliga är att det obsoleta och ofrånkomligen felaktiga påståendet kunnat inrota sig hos olika instanser så som det gjort. Att alla andra ägarnamn passar in på 1651 tycks i varje fall utesluta alternativet att kartan skulle ha upprättats under den tid, februari 1647–augusti 1648, då det Gabrielssonska dödsboet möjligen kan ha missuppfattats som ägare, det vill säga efter Gabrielssons död men före överlåtelsen till Gustav Gustavsson.

En annan, hittills egentligen aldrig beaktad faktor är just husägaren själv från hösten 1648, Gustav Gustavsson av Vasaborg. Forskningens bild är som vi sett att det var han som ”omkring 1650” lät förlänga flygeln till Kornhamnstorg. I själva verket är hans medverkan tvivelaktig, eller mer än så. En orsak är den allt svårare sjuklighet han bevisligen led av, en annan att han från början av 1649 bara under korta perioder befann sig i

Sverige. I övrigt vistades han på sina finska och tyska gods, från 1650 enbart i Tyskland och redan då så sjuk att han inte kunde resa till Kristinas kröning.⁴⁷ Och om han på dessa grunder tänks bort som initiativtagare till flygelförlängningen har den rimligen genomförts först på 1680-talet som en naturlig och nödvändig del av Johan Scharenbergs husbyggnadsprojekt.

Gustavssons eventuella roll i sammanhanget kan belysas också från ett annat håll. Sin sjukdom till trots kandiderade han våren 1650 till befattningen som riksamiral. Han bedömdes då skoningslöst av ingen annan än Chanut, som kort dessförinnan negocierat franska köp av örlogsfartyg från Sverige och hade skäl att hålla ögonen på honom. Denne man vet inget om marinen men vill ändå bli amiral, är illa tåld av alla och vill oss fransmän inget annat än ont, heter det från Chanut i april 1650.⁴⁸ Då detta skrevs ägde Gustavsson sedan ett och ett halvt år det hus där traditionen placerar Chanut. Om ambassadören verkligen varit inhyst hos greven av Vasaborg hade han kanske också haft något att säga om att den som ville fransmännen illa var hans egen husvärd. Någon sådan kommentar har han veterligen inte lämnat.

Det säger sig självt att 1651 års karta har stor betydelse för frågan, framförallt för bedömningen av traditionen att Descartes bott i ett hus med direkt anslutning mot Kornhamnstorg. Är dateringen 1651 riktig och kartans vittnesbörd korrekt så utesluter det denna möjlighet. Det som kan tyda på att kartan är äldre, påskriften om Gabriel Gabrielssons dödsbo, är inte bara i sak orimligt utan står också ensamt mot en rad faktorer som pekar på 1651. Men även om vi godtar dateringen till 1651 går det inte att bortse från att det kan ha funnits bostadsutrymmen redan i den korta flygeln. Om den redan före förlängningen pryddes av burspråket bör den också ha haft en representativ fasad. Men det Lindeska husets ”gårdsrum” har på samma gång varit en baksida med olika ekonomiutrymmen, enligt inventariet 1646 bland annat ett stall med inte mindre än arton spiltor. Detta gårdsrum har med en mur avgränsats mot torget.⁴⁹ Och man kan fråga sig om öppningen in till gårdsrummet kan ha varit både vagnsport för körslor av alla slag och entré till Chanuts residens.

Om det alls ligger något i Typhontraditionen, *om* Chanut vid årsskiftet 1649–1650 residerat i kvarteret, så är det enda rimliga alternativet att hans lokaler funnits i det Lindeska privatpalatsets rymliga huvuddel, välförsedd som den var med salar och kammare i flera plan, och med entré genom den ståtliga portalen mot Västerlånggatan. Det är åtminstone i teorin en möjlighet – väl att märka utifrån de förutsättningar som hittills redovisats. Men bilden av Descartes som betraktar folklivet på Kornhamnstorg från sitt burspråk i ”Scharenbergiska huset” kan avfärdas.

Trettioårsblomstring för traditionen

Lika osynlig eller okänd som denna bild (trots Crusenstolpe och *Morianen*) verkar ha varit ända fram till 1800-talets slut, lika välkänd tycks den därefter ha blivit – vore det lätt att säga. Så enkelt är det nu inte. Även om begreppsparat Descartes-Typhon började få insteg i offentligheten under det tidiga 1900-talet var av allt att döma omnämnandena i tryck då ännu fåtaliga.

Som en fullt utbildad tradition gick emellertid föreställningen om Typhon i dagen på 1930-talet, då Scharenbergiska huset sades vara rivningshotat och kom i blickfånget. Att berättelsen på ett eller annat sätt levt vidare och även fått nya utsmyckningar framgår nu av en rad tidningsartiklar. Särskilt det spektakulära burspråket tycks ha figurerat i de mest bisarra skrönor, vilket gav kulturhistorikern Gustaf Näsström tillfälle till en sarkastisk kommentar. När den lokala traditionen är riktigt i sitt esse, skrev han 1938, påstår den att drottning Kristina och ärkeskurken Jöran Persson stod i burspråket och tittade på Stockholms blodbad. För egen del trodde han inte på ”det gamla talet” om förbindelsen med Descartes, väl på grund av Josephsons datering.⁵⁰

På andra håll var man mindre återhållsam. En skribent i *Dagens Nyheter* hävdar (1933) att Descartes bott i en lägenhet med nio fönster, vilket (inte helt sanningsenligt) sägs passa in på våningen med burspråket. Signaturen Gran i samma tidning berättar (1937) att talet om Descartes och Scharenbergiska huset har bestritts ”från visst håll”, som dock inte specificeras. I *Aftonbladet* vet man (1938) att Descartes ”lär” ha residerat i det ”praktfulla patricierhuset”.⁵¹ ”Cartesius hus” ska ingalunda rivas utan tvärtom moderniseras med hiss och kylskåp, meddelar *Nya Dagligt Allehanda* 1937. I samma tidning berättar den välinformerade Erik Sandberg om Josephsons sena datering av Scharenbergiska huset men placerar ändå Descartes bland dem som bott där. Men Sandberg vet också att Crusenstolpe i ”en av sina böcker” beskrivit hans våning – vilket gör det befogat att fråga om Typhontraditionen ännu en gång stimulerats av *Morianen*, som märkligt nog utkom i nya upplagor både 1916–1917 och 1928.⁵²

Rivningshotet gav också Carl Magnuson anledning att skildra de Linde-Scharenbergiska husens historia i Borgar-Gilletts årsbok 1933. Att Descartes bebott burspråkvåningen direkt mot Kornhamnstorg tror han inte på, sedan Josephson sagt sitt. Istället placerar han liksom Wrangel filosofen i en kortare flygel mot torget.⁵³ Men det är också nu som Magnuson börjar gå på djupet med saken genom att med hjälp av franska ombud granska Chanut's depescher till Paris. Spaningarna ger dock inget; dessvärre begränsar han dem till de år då Chanut bar titeln ambassadör, 1650–1653, och noterar aldrig att *residenten* Chanut 1647 säger sig bo i en för-

stad. En viss lön för mödan får han ändå när han hittar den ”fransöske residenten” vid Köpmangatan. Men hans stort uppslagna artikel i *Stockholms-Tidningen* 1937 röner inte mycken uppmärksamhet. *Aftonbladet* meddelar visserligen ett år senare att sakkunskapen nu vill omlokalisera Descartes. Tidigare ”har det påståtts” att han dog i huset vid Kornhamnstorg, till och med i själva det berömda burspråket.⁵⁴

En lång och öppen bro till slottet

Minnesplattan som 2010 sattes upp vid Kornhamnstorg är bara ett av många exempel på hur Typhontraditionen tämligen rutinmässigt förts vidare även under senare tid. Den återkommer i nyare Kristina- och Descarteslitteratur liksom i stadshistoriska och turisttillvända sammanhang, dock i skiftande form såtillvida som Descartes placeras än i det Lindeska, än i det Scharenbergska huset.⁵⁵ De försök som gjorts att verkligen utreda frågan är däremot inte så många. Efter Magnuson tycks ingen specialstudie ha kommit förrän 1995, men den som då publicerades av den kanadensiske Descartes-kännaren Georges Moyal (med Per Myrén), *La résidence de Descartes à Stockholm*, är grundlig och byggd på både arkivmaterial och fältstudier.⁵⁶ Mer kortfattat har frågan behandlats av Jean-François de Raymond, tidigare fransk kulturattaché i Stockholm, dels i en artikel om Descartes i Stockholm (1996), dels i böcker om Descartes och Kristina (1993) respektive Chanut (1999).⁵⁷

Moyal och Myrén utgår från bilden av Descartes i burspråket över torget men tvingas efter mycket diskuterande underkänna den. Kartan från 1651 visar att tomten då var obebyggd mot torget, och forskarna har själva sett de skarvar i väggarna som visar att flygeln förlängdes först senare. De diplomatiska urkunderna säger heller ingenting om hur lokalfrågan ordnades när ett permanent franskt residentskap etablerades, vilket skedde med Chanuts ankomst i slutet av 1645.⁵⁸ På den punkten hade Moyal och Myrén kommit längre om de lagt märke till att Raymond i en fotnot citerar Chanuts ”förstadsbrev” 1647. Raymond feldaterar brevet till 1646 men hans kommentar är tänkvärd. Förstaden har bara varit ett tillfälligt arrangemang, menar han. Chanut kan i längden inte ha nöjt sig med att bo så långt från slottet och så föga ståndsmässigt. Typhon och till och med Scharenbergska huset är ett troligare alternativ.⁵⁹

Moyal och Myrén för ett liknande resonemang men på annan grund. De har frapperats av en uppgift hos levnadstecknaren Baillet, en topografisk precisering som i övrigt förblivit märkligt obeaktad. Tidigt om morgnarna, heter det här, for Descartes till slottet i Chanuts vagn över ”en mycket lång och helt öppen bro, som ledde från ambassadörens bostad till slottet och som utsatte honom för den skarpaste köld”.⁶⁰ Men inte

heller Moyal och Myrén vill tro att Chanuts *hôtel* funnits i en förstad. Det är säkert bara så att Baillet misstar sig ("se trompe"). Och eftersom forskarna har avvisat också Typhon finner de att de kommit till vägs ände. Problemet är kanske inte olösligt, men för deras del får det förbli olöst.⁶¹

Moyal och Myrén är inte obevandrade i 1600-talets Stockholm, men ifråga om Baillets uppgift är deras slutsats ohållbar. Baillets *La Vie de Monsieur Des-Cartes* (1691) är en alltjämt betrodd och begagnad biografi, byggd på många väl specificerade samtida vittnesmål. Också för Baillet är den svenska vintern en viktig del av historien. Men för att etablera ett samband mellan kölden och Descartes sjukdom kunde han ha berättat om en kall färdväg vilken som helst. Resan över en lång, öppen bro är däremot en detalj som verkar "sedd". Sagesmannen är också en källa av första ordningen, den franska legationens pastor François Viogué, som även han bodde hos Chanut. Men vilken bro är det Baillet talar om? Till Stadsholmen ledde broar från Norrmalm via Helgeandsholmen, från Södermalm över den 1642 färdigställda Slussen, från Riddarholmen över den smala Riddarholmskanalen. Från Kungsholmen gick vägen till Norrmalm via den lilla Blekholmen på två separata brodelar, en med vindbrygga ("Gamla Kungsholmsbron"). Först 1672 invigdes en direktförbindelse till sydvästra Norrmalm, den långa "Nya Kungsholmsbron".⁶²

Om Baillet läses bokstavligt så kan både Riddarholmen och Kungsholmen uteslutas. Flera av de nya stormanspalats som gav Riddarholmen dess särprägel har omkring 1650 varit bebodda eller beboeliga, därtill belägna nära slottet och från statussynpunkt säkert attraktiva. På 1660-talet inhystes som vi sett den franska beskickningen i ett av dessa förnäma hus. Men över Riddarholmskanalen ledde bara korta bryggor, inte några passager där resenärerna länge exponerades för vinterkölden. Också Kungsholmen är ett osannolikt alternativ, till att börja med därför att Baillet talar om *en* öppen och lång bro. Om vi undantar Helgeandsholmen, varom mera nedan, så har ju denna bro under alla omständigheter bara varit en del av en flerledad förbindelse, antingen från Norr via Helgeandsholmen eller från Söder över Slussen. Men från Kungsholmen till slottet har det krävts en resa över inte mindre än fyra långa brodelar, vilket det hade funnits allt skäl att understryka för den som ville framhäva kölden och väglängden. Kungsholmen är heller ingen trolig lokal sett till hur relativt sent det här skapades en mer ordnad och ståndsmässig bebyggelse. Det "första stenhuis på denne holmen", det Skunck-Braheska huset vid Gamla Kungsholmsbrons landfäste, var ännu år 1649 inte helt färdigställt.⁶³ Den naturliga slutsatsen är därför att det är endera förbindelsen från Norrmalm, Helgeandsholmen eller Södermalm som Baillets sagesman har talat om. Från den utgångspunkten måste diskussionen handla både om bron och om vad respektive stadsdel kan ha erbjudit ifråga om tjänliga lokaler.⁶⁴

Förstäder i förvandling

Både den norra och den södra förstaden genomgick från 1630-talet genomgripande förändringar, då den gamla bebyggelsen skoningslöst revs och nya gatunät lades ut, strikt geometriska så långt de naturliga förutsättningarna tillsvidare medgav det. På Norr skapades två paradgator på ömse sidor om Brunkebergsåsen, på östra sidan Regeringsgatan, på västra ”Stoore Konnungz gatun”, färdig och stensatt år 1641 och ungefär samtidigt omdöpt till Drottninggatan. På Söder genomdrevs den nya stadsplanen i det hela något senare, men av de båda huvudstråken torde Hornsgatan ha varit ”färdig och rätad” redan 1642, något tidigare än Götgatan, som första gången möter under detta namn år 1645.⁶⁵

Det handlade i denna omdaning både om att skapa den ”regularitet” och goda ordning som var ett ideal i tiden, om att ge befolkningen en tjänligare levnadsmiljö och om att ge staden ett utseende som svarade mot landets nya status som stormakt. Längs de nya huvudgatorna, tidigast på Norr, byggdes det stenhus från slutet av 1630-talet; ett exempel av visst intresse är kanngjutaren Jöran Jeskes hus i hörnet av Drottninggatan och Jakobsgatan, som i ankarslutarna bär årtalet 1640. Vid Drottninggatan, särskilt i de södra kvarteren, kom ett övre samhällsskikt att etablera sig. Många som flyttade hit tillhörde ”den statliga, kommunala och kyrkliga administrationens elit” (Linnea Forsberg).⁶⁶ På Söder inskränkte sig antalet stenhus ännu 1660 till ett trettiotal, de flesta ägda av borgare, men en viss ”adelsinvasion” (Arne Munthe) skedde därigenom att malmgårdarna, mer eller mindre stort anlagda sommarnöjen och trädgårdar, i många fall anlades av adeln.⁶⁷ På Helgeandsholmen restes vid mitten av 1640-talet två av periodens notabla stormanspalats, uppförda av överståthållaren Klas Fleming respektive kunglige sekreteraren Anders Gyldenklou, vars hus 1654 övertogs av Per Brahe.⁶⁸

Broförbindelserna mellan malmarna och Stadsholmen var inte mer olika varandra än att Baillets berättelse i praktiken är giltig för båda. Sextonhundralets ”Norrbro” var belägen längre västerut än den nutida, med norra delen från Malmtorget till Helgeandsholmen, den södra till Stadsholmen med landfäste mot ”Smede gathun”, en förlängning av Västerlånggatan. År 1650 var båda delarna nyligen breddade för att svara mot den trafikökning som väntades i samband med gaturegleringen och byggenskapen på Norr. Från Helgeandsholmen ledde också den väl trafikabla Slottsbron till ett landfäste under slottet. Alla dessa ”Norr-broar” utgjordes av tämligen enkla träkonstruktioner på pålar och stenkistor. Ingen hade någon sorts övertäckning eller galleri, vilket också framgår av de samtida bilder där de helt eller delvis avtecknar sig, som på Johan Sasses Stockholmsvy från väster (*Stocholmia*, ca 1652), i *Suecia-verkets*

Fig. 3. Denna förlaga till Suecia-verkets bild av Stockholms slott och Norrström från öster ger en god bild av "Norrbrös" båda brodelar och Slottsbron. På Helgeandsholmen reser sig Kungliga Myntet och de Flemingska och Gyldenklou-Braheska husen. Kristinas triumfbåge från kröningen 1650 (till höger) revs 1663 eller 1664. KoB Dahlb. Handt. 1:20, KB.

stora panorama över huvudstaden i samma riktning (*Stockholmia...qua parte Occidentem spectat*) och i dess avbildning av slottet Tre Kronor och Norrström från öster (*Arx Regia Holmensis versus orientem*), där förlagorna ger en "avskalad" och realistisk bild av Helgeandsholmen och broarna, inklusive Slottsbron.⁶⁹ (Fig. 3)

Hur man från Söder tog sig över till Stadsholmen beskrivs av en fransk resenär som anlände 1663 och vars berättelse är giltig också för 1650. Passagen gick först över en "liten fällbro som var uppe men som de sänkte ner", därefter över "den stora bron", som också först var uppdragen, och slutligen in i staden på "resten av bron som är vacker och ganska bred".⁷⁰ Beskrivningen motsvarar exakt "Söderbrös" tredelade konstruktion med en första del från Södermalmstorg över den så kallade Järngraven (inklusive en vindbro) och genom Yttre Söderport, därefter en andra del med vindbron över Slussen, slutligen en tredje och längre till den inre stadsporten vid Järntorget, på en träbro av ungefär samma typ som Norrströmsbroarna.⁷¹ Vindbron över Slussen och den långa bron till Stadsholmen avbildas, om än disproportionerligt, på Wolfgang Hartmanns välkända Stockholmspanorama från 1650, liksom – mer verklichhetsnära vad brons längd beträffar – på den stora Sueciabilden av Stockholm från öster (*Stokholmia Orientem versus*) och i dess förlagor.⁷²

Fig. 4. Den stora *Suecia*-bilden av Stockholm från öster (*Stokholmia Orientem versus*) visar Yttre Söderport, Slussen och den långa delen av "Söderbro" till Stadsholmen. Gravyren av Willem Swidde är från 1693, men bilden är giltig också för 1650-talet då Erik Dahlbergh tecknade förlagorna. KoB Dahlb. I:13, KB.

Menar man att både "Norrbro" och "Söderbro" är tänkbara förebilder för Baillets långa och öppna bro så måste det också sägas att det knappast har någon betydelse att det handlar om flerledade överfarter. Uttrycket "en mycket lång bro" kan mycket väl ges innebörden "en mycket lång broförbindelse", en enda såtillvida som den förenade en bestämd stadsdel med en annan. Men också Helgeandsholmen måste som sagt beaktas, och det är ingalunda orimligt att tvärtom läsa Baillet efter bokstaven och hävda att han med *en* bro menar just en (enda) bro, i så fall södra delen av "Norrbro" eller Slottsbron. Mellan de olika alternativen kan den skiljelinjen dras att det bör ha varit omständligare att färdas från Söder än från Norr på grund av de fyra dagliga slussöppningarna och vindbroarna, som möjligen också satte en gräns för hjulfordonens storlek. Mårten Blixencronas almanacka visar att han företog sina täta turer till malmgården på Söder endera med roddbåt eller – över Slussen – till fots eller på hästryggen, men aldrig i vagn.⁷³ På Lorenzo Magalottis avbildning av Slussen med brodelen över Järngraven (i *Sverige under år 1674*) domineras trafiken som det förefaller helt av fotgängare.⁷⁴ På den här återgivna *Suecia*-bilden av Söderbro skymtar däremot några hästekipage, och det rimliga är att bron hade kapacitet och betydelse också för den tyngre samfärdseln. Descartes färdades som redan nämnts till slottet i Chanuts vagn, en holländsk kaross

som ambassadören använde varje gång han förflyttade sig i staden. Inget är känt om dess yttre, men den kan mycket väl ha varit av proportioner som framhävde ägarens rang och status.⁷⁵ (Fig. 4)

På ett avlägset ställe i en förstad

Men frågan är som sagt också vilken stadsdel som är den mest sannolika sett till bebyggelsen och tillgången på ståndsmässiga (en förvisso svårbestämbar egenskap) och funktionella lokaler. Inte heller här kan diskussionen bli mycket mer än hypotetisk, men vi kan förutsätta att beskickningen har haft behov av ansevärda utrymmen, tillräckliga för både bostadsändamål och representation. Chanut har bott där med hustru och två söner, ett antal personer i hans tjänst har varit inhysta där, rum har ställts till Descartes förfogande. Det måste ha funnits ekonomilokaler, stall och vagnshus; att Chanut höll eget fordon implicerade egna hästar (tioalet år senare klagade Chassan över att hans anslag bara räckte till två vagnshästar medan den danske ambassadören stoltserade med sex).⁷⁶

Utan tvivel var det på Norr som tillgången var som störst på sådana hus som kan ha motsvarat fordringarna – rymliga, tämligen nybyggda, troligen men inte nödvändigtvis i sten.⁷⁷ Om Helgeandsholmen gäller att Chanut inte kan ha bott där 1647, men 1649–1650 har de Flemingska och Gyldenklouska husen erbjudit tänkbara lokaler. På Söder har urvalet varit mindre än på Norr, men redan på 1640-talet byggdes det stenhus vid Hornsgatan och Södermalmstorg, och det är en lockande tanke att Descartes logerat i stadsdelens första adelspalats, det eller rättare de som uppfördes av Louis De Geer i kvarteret Galten (nu Schönborg) ett stycke uppåt Götgatan. Här byggde De Geer från mitten av 1640-talet inte bara ett utan två stenhus, av vilka det yngre kom att bli det i kvarteret centralt belägna ”Ebba Brahes palats” och det något äldre finns kvar som en huslänga mot Peter Myndes backe.

Det är dock ovisst om De Geer (som 1651 lämnade Sverige för gott) någonsin hann bo i något av sina nya hus eller ens hann se dem färdiga, vilket också gör det svårbedömt om Chanut kan ha haft sitt residens där.⁷⁸ Chanut och De Geer hade visserligen täta kontakter eftersom De Geer från sina bruk levererade krut och kanoner till de fartyg som Chanut inhandlade för sitt lands räkning. Men att Chanut flera gånger kunde rapportera att De Geer varit hos honom (”m'est venu”) för affärssamtal behöver inte betyda att de bodde grannar vid Södermalmstorg.⁷⁹ Inget bevisas heller av den förvisso fantasieggande anteckning som historikern Martin Weibull gjorde på 1880-talet när han i Paris excerperade Chanuts depescher, under förarbetena till sin banbrytande källkritiska granskning av de så kallade *Mémoires de Chanut*.⁸⁰ Weibull fäste sig vid Chanuts uppgift

om förstaden och skrev i marginalen ”På Söder”.⁸¹ Men det framgår inte varifrån han har detta, och dessvärre återkommer han ingenstans till det. I originaldokumentet, det aktuella brevet från Chanut, finns inget som pekar mot den ena eller andra stadsdelen.

Vi måste här se på vad Chanut egentligen sade om sin inkvartering och under vilka omständigheter det skedde. Det var efter något mer än ett år i Stockholm som han i februari 1647 rapporterade att han hade sitt logi ”på ett ganska avlägset ställe i en förstad” (”en un lieu assez escarté dans un fauxbourg”). Hur starkt är nu ordet ”écarté” (”avlägsen, enslig”) och exakt vad är det han bor ganska långt ifrån? Rimligen är det avståndet till slottet han mest tänker på, men formuleringen markerar också en distans till själva Stadsholmen. Chanut hade knappast använt den om han residerat vid Malmtorget eller nära någon gatumynning mot torget, kanske inte heller om bostaden legat vid det väl exponerade, mot Slussen sluttande Södermalmstorg. Det finns dock ingen anledning att överskatta den faktiska distansen. Det fysiska avståndet är en sak, det mentala ofta en annan. Den som företrädde Frankrike kan – så som Raymond menar – ha känt det som ”avlägsen” att inte bo mer eller mindre bokstavligt under slottsmurarna, eller kan i detta fall ha velat markera det. Och *förstaden* var alltid något annat än *staden*. Chanuts ord behöver inte betyda mer än att han bodde på ett visst avstånd från slottet, något undanskymt från detta, och formellt sett i en annan stadsdel.

Sin fulla innebörd får de först i sitt sammanhang: ”Jag har min bostad på ett ganska avlägset ställe i en förstad, dit man kan komma utan att väcka uppseende” (”où on vient sans bruit”, ”utan att göra buller”). Det hela handlar nämligen om hans ”kyrka” (”nostre Eglise”), där husandakterna tidigare bara besökts av åtta till tio personer utöver husets folk (en handfull franska köpmän och betjänter jämte några tyskar). Nu har, sedan en månad, menigheten växt till närmare etthundra personer, mest därför att Magnus Gabriel De la Gardie återvänt från sin franska beskickning med många fransmän i följe. Men Chanut har inget att säga om att hans lokaler skulle vara otillräckliga; hans poäng är just den att man kan gå till gudstjänsterna utan att ”alla” lägger märke till det. Allt går också lugnt och städat till, inget utmanande sägs, och på helgdagskvällarna firar man vespern ”utan att sjunga [alltför] högt”. Mer anstötlig (”scandaleux”) än så är inte vår religionsutövning, konkluderar Chanut. Det var icke desto mindre på förekommen anledning som han skrev till Paris om saken. Tillströmningen hade verkligen väckt förargelse, och prästeståndet hade under den pågående riksdagen krävt att Chanuts dörrar inte skulle få stå öppna för alla. ”Är bäst sända Fransöske Residenten bodh, att dedh är emot leges fundamentales regni”, yttrade Axel Oxenstierna när saken var uppe i rådet.⁸²

Chanut protesterade och hävdade sin rätt att ge alla katoliker tillträde (först i 1655 års religionsstadga förbjöds uttryckligen de som inte tillhörde diplomaternas husfolk att besöka deras gudstjänster). Kristinas beslut blev ändå att gå prästerskapet till mötes. Som den maktspelare hon var lät hon samtidigt förstå att eftergiften var tillfällig. När riksdagen var avslutad skulle dörrarna kunna öppnas igen.⁸³ En kontrovers relaterad till religionsfriheten ger alltså en pusselbit av värde. Den säger att Chanuts hus har varit rymligt; här kunde hundra personer på ett eller annat sätt samlas till gudstjänst. Det har haft den prägel som anstod det franska sändebudet; här tog Chanut emot flera visiter av Magnus Gabriel De la Gardie före dennes avresa sommaren 1646.⁸⁴ Ändå låg det så att de som gick dit inte behövde få ”allas” ögon på sig – men heller inte så avlägset att tillströmningen inte observerades.

I Jöran kanngjutares hus

Det finns bara ett hus som svarar mot dessa förutsättningar och som *kan* sättas i samband med den franska beskickningen under epoken Chanut, låt vara under Picques tid som resident (innan Chanut sommaren 1653 återkom för en kort slutsejour). Kopplingen finns icke desto mindre. Den tillhandahålls av Stockholms konsistorium, som vintern 1653 fick ögonen på ett barndop som förrättats ”aff den fransöske Residentens jesuit” trots att det borde ha varit lutherskt (eftersom barnets mor, av fransk börd, var född i Sverige). Dopet hade ägt rum i ”Jöran kangjutares huus”. Där brukade barnets mor också gå till nattvarden, ”effter där ähr een fulkomlig offentlig Gudztienst, hwarest sigh många försambla”.⁸⁵

Husägaren är lätt att identifiera som den bemärkte kanngjutaren Jöran Jeske. Belägenheten kan diskuteras, eftersom han ägde inte mindre än fyra hus, tre på Stadsholmen och ett på Norrmalm, det redan omnämnda vid Drottninggatan.⁸⁶ Två av dem, i Packhusgränd respektive Trångsund, har varit små, trångt bebodda och tämligen otänkbara som lokaler där ”sigh många försambla”.⁸⁷ Det är också osannolikt, för att inte säga otroligt, att gudstjänsterna skulle ha ägt rum i det hus i själva stadsmitten som Jeske för egen del bodde i (fram till sin död just denna vinter-vår 1653), vid Stortorget på nuvarande Börshusets plats.⁸⁸ Allt talar istället för att konsistoriet syftar på hans hus på Norr. Uppfört 1640 i tre våningar, med fem fönsteraxlar mot Drottninggatan och fyra mot Jakobsgränd, var det i hög grad representativt för den nya, statusbetonade stenhusebyggelsen på nedre Norrmalm. Vid arvskiftet efter Jeske taxerades det till ett högre värde än huset vid Stortorget och till fyra gånger värdet av de båda övriga husen på Stadsholmen.⁸⁹

Att den franske legationspastorn vintern 1653 höll gudstjänst i Jöran Jeskes hus har i sig självt inget bevisvärde. Men – om man också här vill

leka med en viss tanke – så skulle det kunna utgöra en länk i en kedja av omständigheter, innefattande även Chanuts förstadsboende och Baillets broberättelse. Sammantagna skulle de betyda att det var i Jeskes hus som Chanut residerade redan 1647, att han gjorde det också 1650 och att det var härifrån som Descartes for till slottet – från ett hus som inte låg mer än (knappt) ett par hundra meter från ”Norrbro”, men i *förstaden*, i viss mening avlägset och avsides nog för att slippa dra ”allas” blickar till sig. Nu vet vi emellertid också att beskickningen vid årsskiftet 1651–1652 var inhyst i ett ”trångt och dystert hus” vid Köpmangatan. I mantalslängden nämns fem boende utöver den franske residenten och hans folk, däribland en ”italiensk edelman” i väntan på ”transport”. Kanske har huset använts som gästbostad och sändebudshotell, och kanske var det här, och inte i det Cruuska huset vid Svartmangatan, som ambassadören d’Avaux bodde trångt på 1630-talet.⁹⁰

Hur går nu Picques boende vid Köpmangatan 1652 ihop med det faktum att hans präst vintern 1653 höll gudstjänst i Jeskes hus? Här får det tidigare anförda vittnesmålet av Boudon de la Salle plötsligt ett nytt värde. Att han just vid denna tid gick i mässan ”hos” Picques (”nous allions chez lui à la messe”) tycks ju inte kunna betyda något annat än att Picques vid det laget residerade i kanngjutarens hus. I sin tur betyder det att han under år 1652 flyttat på nytt – och i så fall, om vi håller fast vid den nyssnämnda hypotesen, tillbaka till det hus där beskickningen funnits före Chanuts avresa. Eller har han kunnat behålla en kyrksal i detta hus även efter det att personalen inhysts vid Köpmangatan? Förmodligen inte. Den religionsstadga som var på väg (1655) inskränkte uttryckligen de främmande sändebudens rätt att hålla gudstjänst till deras ”hus och logementer”.⁹¹ Exterritorialrätten var också en bostadsfråga. Konsistoriets tal om ”fullkomlig offentlig gudstjänst” med många besökare tyder i varje fall inte på att engagemanget i kanngjutarens hus varit enbart tillfälligt eller provisoriskt. Från våren 1652 hade Picques också en ny *aumônier* på plats, en abbé Saint Hubert (om vars ”jesuit”-status det finns olika uppgifter), efter det att Chanuts huspräst Viogué lämnat Sverige.⁹²

Det mest troliga är alltså att Picques år 1653 verkligen hade sina lokaler i Jeskes hus på Norr. Enligt mantalslängden 1652 beboddes det då av hantverkarfamiljer och tjänstefolk, totalt elva personer. Men vi talar som sagt om ett stort hus i tre plan med vindsvåning, separat gatuhus mot Jakobsgatan och gårdsutrymmen.⁹³ En utredning på 1990-talet, före kvarterets omvandling till statliga departementslokaler, visade att huvudbyggnaden på 1600-talet inrymde två stora salar, med sextio kvadratmeters yta eller mer, och ett dussintal andra rum, vartill kom faciliteter också i gatuhuset.⁹⁴ Här har man både på Chanuts och Picques tid kunnat samla ansevärd menighet till gudstjänst. Förutsätter vi också att Chanut de

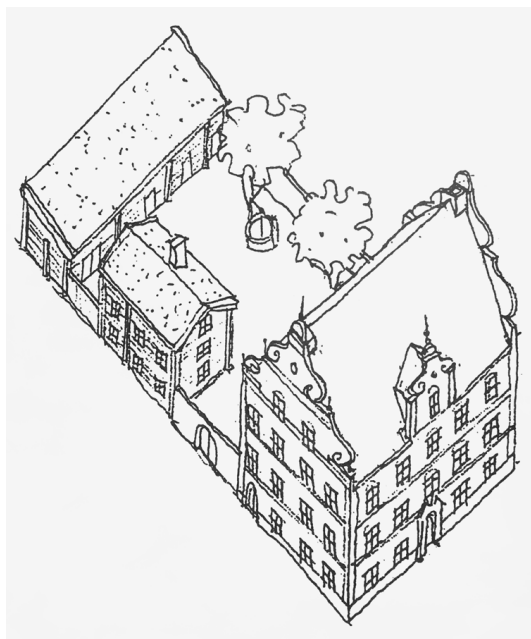

Fig. 5. Jöran Jeskes hus i kvarteret Johannes enligt en rekonstruktion utförd 1991–1992 av Konsthögskolans arkitekturskola. Huvudfasaden med fem fönsteraxlar vetter mot Drottninggatan, porten till gårdsrummet mot Jakobsgatan. Foto: LUB efter *Drottninggatan 8 – ett försummat 1600-talshus i Stockholm*.

sista åren av 1640-talet disponerade hela huset har det då rimligen varit tillräckligt för beskickningens behov även i övrigt, inklusive Descartes gästbostad. För Picques tid som resident gäller att han knappast varit mer än en hyresgäst bland andra, men väl – som det ser ut – med fortsatt tillgång till den viktiga resurs som en sal för gudstjänstbruk utgjorde. (Fig. 5)

På 1660-talet förekom som vi sett en viss kyrklig gemenskap mellan de katolska beskickningarna i Stockholm. Frågan är om något liknande ägde rum också vid den tidpunkt då den franske ”jesuiten” väckte konsistoriets misshag. Just vintern 1653 diskuterade man där också en anmälan om att de spanska och portugisiska ministrarnas präster hade ”byggt sig fullkomlig kyrka” där vem som helst släpptes in, ”ja jämwäl ock svenske ibland”. Konsistoriet ville här ha hjälp av stadens borgmästare och råd, som uppmanades att ”nogare upsicht haffua” med saken. Man borde rentav ”uthspana” de borgare som hyste utländska legater. Påståendet om den spanskportugisiska kyrkan kom också närmast från borgmästaren Erich Holm.⁹⁵

Frågan är emellertid hur noggrant man hade spanat. Den portugisiske residenten, Silva y Souza, hade ingen egen legationspräst vid denna tid. Det hade däremot den spanske ambassadören Pimentel, men relationerna mellan honom och Silva y Souza var spända, i en spegling av den rådande fiendskapen mellan makterna, och det är föga troligt att det skulle ha funnits en ”kyrka” sådan som det ryktades om i konsistoriet. Pimentels huspräst, Juan Guëmes, har visserligen varit aktiv i sin gärning, bland annat som själasörjare för katoliker i Kristinas tjänst, och om det ligger

någon sanning i konsistoriets uppgifter har han också haft en ”utifrån” kommande menighet.⁹⁶

Förhållandet var ansträngt även mellan Picques och Pimentel, av samma skäl som mellan spanjoren och portugisen. Här har det inte funnits några förutsättningar för inomkonfessionell samverkan. Läget belyses av att Picques från sommaren 1653 hade Kristinas diskret framförda uppdrag att låta hennes ”italienska artister” gå i mässan i ”hans hus”, men bara för det fall att Pimentel och Guêmes skulle lämna Stockholm. Det gjorde Guêmes också i oktober, men eftersom han var kvar ännu under sommaren meddelade drottningen att Picques tillsvidare inte behövde fullgöra uppdraget. Det ger ganska tydligt vid handen att det under avsevärd tid handlat om separata katolska ”kyrkor” under de franska respektive spanska beskickningarnas egid, båda notabelt nog med så många besökare, ”jämwäl ock svenske”, att det blivit till förargelse för myndigheterna.⁹⁷

En summering

Går det att komma längre i frågan? Det tycks vara svårt att få fram ytterligare fakta eller indicier av vikt. Så länge det inte kan ske förblir flera av resonemangen blott och bart antaganden. Men om något sådant ter sig mer välgrundat än de andra, och i själva verket kan kallas för en hållbar slutsats, så rör det själva utgångspunkten: frågan om trovärdigheten i den tradition som förbinder Descartes med kvarteret Typhon. Sett till det vi faktiskt vet dels om kvarterets byggnadshistoria, dels om den franska beskickningens adress vid vissa tidpunkter, så kan det slås fast att Typhontraditionen i realiteten inte har något stöd utanför sin egen existens. Inget känt faktum, ingen faktor av indiciekaraktär kan dras fram till att bestyrka den. Det mesta talar för att den är en 1800-talsskapelse som först under det tidiga 1900-talet fick mer allmän spridning. Sitt ursprung har den troligen i den idé som funnits om en koppling mellan Kristina och Scharenbergsska huset och i den utveckling av denna idé som först möter i Crusenstolpes *Morianen*.

Att ifrågasätta Typhontraditionen handlar emellertid inte bara om att argumentera e silentio. Tvärtom finns en rad omständigheter som indirekt talar mot den och åtminstone en som direkt motsäger den och som måste tillerkännas ett högt källvärde: Baillets berättelse om Descartes färdväg till slottet. Är Baillets uppgift sann utesluter det en gång för alla Stadsholmen, vilket ju egentligen gör hela utredningen om kvarteret Typhon betydelselös vad beträffar själva huvudfrågan. Den tjänar dock till att avfärda det mest pittoreska inslaget i Typhontraditionen, bilden av Descartes i burspråket vid Kornhamnstorg. I sig själv utesluter den där- emot inte möjligheten av att Chanut 1649–1650 residerat i det Lindeska

huset mot Västerlånggatan, men korrektivet finns ju hela tiden i Baillets berättelse.

Stadsholmen och med den kvarteret Typhon kan alltså uteslutas. Finns det några positiva alternativ? Vad som här diskuterats är ett samband mellan dels Chanuts "fauxbourg", dels Baillets broberättelse, dels de katolska gudstjänsterna i "Jöran kangjutares huus" 1653, med den hypotetiska innebörden att den franska beskickningen under hela perioden 1647–1653 haft en replipunkt i Jeskes hus på Norrmalm, med ett mellanspel (viss tid 1651–1652) betingat av Chanuts avresa 1651. Den norra "förstaden" ter sig överhuvudtaget något mer trolig än den södra med tanke på dess allmänna karaktär och den sannolikt bekvämare broförbindelsen till Stadsholmen. Men det kan också diskuteras vad Chanut egentligen menade med att han bodde "ganska avlägset, dit man kan komma utan att alla ser det". Han kan ha haft skäl att överdriva avlägsenheten, men det kan nog sägas att beskrivningen passar bättre på det från slottet osynliga Söder än på nedre Norrmalm. En lika oklar som eggande punkt är också Martin Weibulls marginalanteckning "På Söder". Den bevisar ingenting, men varifrån fick Weibull påståendet?

"Förstaden" som plats för det franska sändebudets residens har som vi sett för några forskare framstått som ett orimligt alternativ. Det bottnar i okunnighet om och undervärdering av den förvandling som särskilt Norrmalm genomgick på 1640-talet. Under senare delen av 1650-talet höll Frankrike ingen fast representation i Stockholm sedan beskickningen ställts på fältfot i Polen och Danmark.⁹⁸ Men när Chassan 1660 stationerades där var även övre Norrmalm en fullt acceptabel stadsdel; allt tyder på att man då tog i bruk Samuel Hammarinus hus i Vinkelhaken. För epoken Chanut är Jeskes hus längre ner på Drottninggatan ett troligare alternativ.

Till sist: innan nytt källmaterial eventuellt kan tas fram går det inte att belägga att Chanut 1647 hade sitt residens i Jöran Jeskes hus eller att han fortfarande hade det där 1649–1650. Men vi *vet* att han 1647 inte bodde på Stadsholmen och vi har mycket goda skäl att *tro* på att Descartes for till slottet över en lång, öppen bro. Det säger sig självt att det behövs starkare faktastöd än så för att göra vad som här framförts som en indiciekedja till en hållbar slutsats. Ifråga om verklighetsförankring, och därmed sannolikhet, skiljer sig denna ofullständiga indicierad ändå avgörande från de ofta upprepade, men aldrig dokumentariskt stödda "hörsagorna" om kvarteret Typhon.

Noter

Jag vill rikta ett varmt tack till professor Jonas Nordin, Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet, för visat intresse och generositet med värdefulla upplysningar och synpunkter.

1. Svante Nordin: *Drottningen och filosofen. Mötet mellan Christina och Descartes* (Stockholm, 2012), 145. Kursiveringen gjord här.
2. Adrien Baillet: *La Vie de Monsieur Des-Cartes*, II (Paris, 1691), 387, 390, 411.
3. Michael R. W. Dawson (2013): <http://cognitionandreality.blogspot.se/2013/07/descartes-lived-here.html>, hämtad 2019-05-16.
4. Nordin: *Drottningen och filosofen*, 116–117.
5. Russell Shorto: *Descartes' bones. A skeletal history of the conflict between faith and reason* (New York, 2008), 1–2.
6. En rad sådana berättelser i Charles Adam & Paul Tannery (red.): *Œuvres de Descartes. Correspondance V (Mai 1647–Février 1650)* (Paris, 1903), 440–487.
7. Bl.a. diskussion i rådet 26, 28 maj, 6 juni 1649 om en rysk ambassad. Severin Bergh (red.), *Svenska riksrådets protokoll 1649* (Stockholm 1912), 85, 111; och 27 april 1664 om engelske ambassadörens krav på ”frit och meublerat huus”. Sv. riksrådets protokoll, huvudserien A I 41 a, RA.
8. Johan Elers: *Stockholm*, I (Stockholm, 1800), 261–262; Tord O:son Nordberg: *Gamla stan i Stockholm. Kulturhistorisk beskrivning hus för hus [...]* (Stockholm, 1975), 200.
9. Charles Ogier: *Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634–1635* (Stockholm, 1978), 33. Ogiers uppgift att ett rum i det hus där d’Avaux bodde hade ”elva höga fönster som vette åt sjön” passar inte in på det Cruuska huset. Jfr n. 90.
10. Arnauld de Pomponne: rapport 20 febr. 1666. Correspondance politique Suède 29, Archives des affaires étrangères (AAE), Paris/La Courneuve.
11. J. Mavidal (red.): *Mémoires du Marquis de Pomponne [...]*, II, *Négociations de Suède* (Paris, 1861).
12. Charles Comte de Baillon (red.): ”La Suède en 1653. La reine Christine à Stockholm [...]”, i *Le Correspondant: revue mensuelle*, nouv. série, t. 76:3 (Paris, 1878), 470; Louis-Henri de Loménie Comte de Brienne, *Mémoires [...]*, II (Paris, 1917), 240, 244.
13. Francesco Negri: *Viaggio settentrionale* (Milano, 1929 [Padova, 1700]).
14. Nils Sjöberg (red.): *Johan Ekeblads bref*, II (Stockholm, 1915), 302, 326, 333, 350, 386, 410, 412.
15. H. J. Heyman (red.): ”Mårten Pedersson Blixencronas almanacksanteckningar”, i *Personhistorisk tidskrift* 30 (1929), 37–111; Arne Munthe: *Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet* (Stockholm, 1959), 85, 89, 96–97.
16. Eric de Chassan: odat. rapport maj/juni 1665. Correspondance politique Suède 27, nr 262, AAE; härom Ingemar Oscarsson: *Den franske kammartjänarens resa. Minnen från länderna i norr på 1660-talet* (Stockholm, 2013), 55–56.
17. [Anders Torstensson]: *Norre Förstadens wästredels Tomptebook [...]* Anno 1663, i f. d. Stockholms stadsingenjörskontors arkiv, D I a: Tomtböcker (blad 30, s. 1), Stockholms stadsarkiv (SSA); Nils Staf: ”De främmande trosbekännarna i Stockholm under karolinsk tid”, i Nils Staf (red.): *Studier och handlingar till Stockholms historia*, III (Stockholm, 1966), 13.
18. Albert Jouvin de Rochefort: *Le voyageur d’Europe [...]*, 3 (Paris, 1672), 605–606;

Fredrik Ulrik Wrangel: *Liste des diplomates français en Suède 1541–1891* (Stockholm, 1891), 34.

19. Stockholms domkapitel, huvudserien A I:26, fol. 296–297 (prot. 15 aug. 1670), SSA; Stockholms magistrat och rådhusrätt A 2 a 6 (prot. 15, 16, 17 febr., 2 mars 1671), SSA; Barbro Lindqvist: ”Religionskrockar på 1600-talet”, i *Släkt och hävd* 3–4 (2002), 212–215; Staf: ”De främmande trosbekännarna i Stockholm under karolinsk tid”, 11–14.

20. Arne Jansson (red.): *Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661* (Stockholm, 1995), 149.

21. Christian Molbech: ”Bidrag til Dronning Christinas, det svenske Hof og Corfitz Ulfeldts Historie, i Aarene 1651–55”, i *Historisk tidsskrift*, udg. af den danske historiske Forening [...], V (1844), 336, 373; Nils Berencreutz (red.): *Don Antonio Pimentels depescher från drottning Christinas hov 1652–1656* [...], i *Historiska handlingar* 37:1 (Stockholm, 1961), 68, 71–72.

22. Chanut till statssekreteraren Brienne 16 febr. 1647. Koll. Français 17963, Bibl. nationale de France (BnF/Manuscrits).

23. Överståthållareämb. för uppborärenden, G 1 BA:4:1, ”Indre Quarteret” fol. 46, SSA.

24. Carl Magnuson: ”Cartesius får flytta till Köpmangatan!”, i *Stockholms-Tidningen* 31/10 1937; Ragnar Josephson: *Borgarhus i Gamla Stockholm* (Stockholm, 1916), 154.

25. Martin Weibull: ”Om Mémoires de Chanut”, I, i *Historisk tidsskrift* 7 (1887), 60–70; Wrangel: *Liste des diplomates français en Suède*, 25.

26. Baillon (red.): ”La Suède en 1653. La reine Christine à Stockholm [...]”, 470.

27. Överståthållareämb. för uppborärenden, G 1 BA:4:1, ”Södre Quarteret” fol. 8, SSA.

28. Ogier: *Från Sveriges storhetstid*, 52, 110.

29. Nils Lundequist: *Stockholms stads historia* [...], I (Stockholm, 1828), 38.

30. Johan Fredrik Bahr: *Stockholm* (Stockholm, 1841), 52; Georg Scheutz: *Stockholm. Illustrerade utkast* (Stockholm, 1860), 23; Horace Marryat: *One year in Sweden*, I (London, 1862), 433, och i sv. övers.: *Ett år i Sverige*, I (Stockholm, 1863), 313.

31. Birger Schöldström: ”Cartesius”, i *Svenska Familj-Journalen* 9 (1876), 259–260; Claës Lundin, *En gammal stockholmares minnen*, I (Stockholm, 1904), 1–21.

32. Gustaf Henrik Mellin: *Stockholm och dess omgifningar* (Stockholm, 1839); dens.: *Stockholm framställt i teckningar* (Stockholm, 1840); Gustaf Backman: *Guide pittoresque de l'étranger de Stockholm et ses environs* (Stockholm & Göteborg & Paris, 1853); Gustaf Thomée: *Stockholmska promenader* (Stockholm, 1863), 128, 251; Julius Mankell: *Stockholm förr och nu* (Stockholm, 1877).

33. Carl Jonas Love Almqvist: *Herrarne på Ekolsund. Roman från medlet af förra århundradet*, I (Stockholm, 1847), 115.

34. Magnus Jacob Crusenstolpe: *Morianen, eller Holstein-Gottorpska huset i Sverige*, I (Stockholm, 1840), 75.

35. ”...une jolie maison qu'on montre toujours à Stockholm et qui porte son nom”. J. Millet: *Descartes: Son histoire depuis 1637* [...], (Paris & Clermont-Ferrand, 1870), 337.

36. Gustaf Lindgren: ”Stockholms enskilda byggnader”, i E. W. Dahlgren (red.): *Stockholm. Sveriges hufvudstad skildrad med anledning af Allmänna konst- och industriutställningen 1897*, II (Stockholm, 1897), 155–156.

37. Fredrik Ulrik Wrangel: *Stockholmiana*, IV (Stockholm, 1905), 33.

38. Fredrik Ulrik Wrangel: *Stockholmiana I–IV. Anteckningar* (Stockholm, 1912), 309.

39. *Ett historiskt minne. Huset N:o 68 Västerlånggatan* (Stockholm, 1908); Anders Tidner: *Palats och kåkar. Anteckningar om Gamla Stockholm i våra dagar*, I (Stockholm, 1917), 136.

40. Marianne Råberg: "von der Lindeska och Scharenbergiska husen. Ett bidrag till deras byggnadshistoria", i *Samfundet S:t Eriks årsbok (SSEÅ)* 1963, 53–67; Lars Bengtsson, "Erik Larsson och Vendela Lohrman i von der Lindeska huset", i Irene Sigurdsson (red.), *Stadsvandringar* 14 (Stockholm, 1991), 47–54; Claes Ellehag: *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden* (Lund, 1998), 63–64; Björn Hallerdt: "Erik von der Linde och hans palats", i Lennart G. Ericsson, Björn Hallerdt & Hans Wohlin: *Murmästarnas hus* (Stockholm, 2005), 43–63.

41. Efter Wrangel: *Stockholmiana I–IV*, 304–308.

42. *Stads- och fästningsplaner: Stockholm* 240, Krigsarkivet; Ludvig Magnus Bååth: "Handritade kartor öfver Stockholm från 1600-talet", i *SSEÅ* 1909, 94–96.

43. Josephson: *Borgarhus i Gamla Stockholm*, 223–224.

44. Råberg: "von der Lindeska och Scharenbergiska husen", 67.

45. Fredric Bedoire, *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige* (Stockholm, 2001), 93.

46. Överståthållareämb. för uppboörsärenden, G 1 BA:4:1, "Södre Quarteret" fol. 8, SSA.

47. Hugo Fröding: *Biografiska studier från skilda tider* (Stockholm, 1905), 73.

48. "Il est mal voulu de tout le monde et nous veut beaucoup de mal". Chanut till Brienne 2 april 1650, koll. Français 17966, Bibl. nationale de France (BnF/Manuscrits). Negativa omdömen även 16 mars och 13 april 1647. Martin Weibulls exc., Curt Weibulls samling, 9, LUB; samt 20 juni 1648. Chanut till kardinal Mazarin, koll. Français 17964, BnF/Manuscrits.

49. Råberg: "von der Lindeska och Scharenbergiska husen", 65–66; Bengtsson: "Erik Larsson och Vendela Lohrman", 53.

50. Gustaf Näsström: "1600-talshus med sopnedkast", i *Stockholms-Tidningen* 1/10 1938.

51. Sv.: "Fint 1600-talshus i gamla staden hotat av byggplan", i *Dagens Nyheter* 18/1 1933; Gran: "Ett Cartesiusminne – och ett hotat skönhetsvärde", i *Dagens Nyheter* 25/4 1937; Ted: "Från Algot Sandbergs Skeppargatan 40 till Cartesius' Kornhamnstorg", i *Aftonbladet* 25/4 1938.

52. [Anon.]: "Hiss och kylskåp i Cartesius hus", i *Nya Dagligt Allehanda* 2/10 1937; Erik Sandberg: "Scharenbergiska huset – ett kulturminnesmärke", i *Nya Dagligt Allehanda* 17/4 1937.

53. Carl Magnuson: "Ett ståtligt köpmanshus från 1600-talet – det von der Lindeska vid Västerlånggatan – och dess ägare", i *Stockholms Borgargilles årsbok* 1933 (Stockholm, 1933), 27.

54. [Anon.]: "Skafferi i gammal kyrka. [...] Cartesiushuset vid Kornhamnstorg färdigt ta emot gäster", i *Aftonbladet* 29/9 1938.

55. Som i Marie-Louise Rodén: *Drottning Christina. En biografi* (Stockholm, 2008), 120; Gerd Corall Bryn: *Vandringar i Gamla stan* (Stockholm, 1979), 18, n. 7; Béatrice Glase & Gösta Glase: *Gamla stan med slottet och Riddarholmen*, 5. rev. uppl. (Stockholm, 2000), 86; Rikard Larsson: *Portalerna i Gamla stan* (Stockholm, 2012), 78; Göran Söderström: *Gamla Stan. Slottet och Storkyrkan. Elva vandringar* (Stockholm, 2016), 149.

56. Georges Moyal & Per Myrén: "La résidence de Descartes à Stockholm. État de recherches", i *Nouvelles de la République des lettres* 1 (1995), 79–91.

57. Jean-François de Raymond: "Descartes à Stockholm. De la résidence au mausolée", i *Bulletin cartésien XXIV (Archives de philosophie 1:59, 1996)*, 6–9; dens.: *La reine et le philosophe. Descartes et Christine de Suède* (Paris, 1993); dens.: *Pierre Chanut, ami de Descartes. Un diplomate philosophe* (Paris, 1999).

58. Moyal & Myrén: "La résidence de Descartes à Stockholm", 82–85.

59. Raymond: *La reine et le philosophe*, 97 not.

60. "le passage d'un pont fort long et tout découvert qui le conduisoit de l'hôtel de l'Ambassadeur au Palais, & qui lui faisoit sentir les pointes les plus aiguës du froid". Baillet: *La Vie de Monsieur Des-Cartes*, II, 411.

61. Moyal & Myrén: "La résidence de Descartes à Stockholm", 88.

62. Lars Wikström: *Kungsholmen intill 1700-talets början* (Stockholm, 1975), 60, 160.

63. Wikström: *Kungsholmen intill 1700-talets början*, 143; Ellehag: *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden*, 213–214.

64. Det kan kanske invändas att det är Skeppsbron som blivit en "pont". Det är dock föga troligt jämfört med att ögonvittnet Viogué avsåg en verklig bro. Skeppsbron hade också varit en märklig omväg (från Typhon) i vinterkylan. Och varför betona att Skeppsbron inte var övertäckt?

65. Thomas Hall: *Huvudstad i omvandling* (Stockholm, 1999), 66; Munthe: *Västra Södermalm*, 76.

66. Linnea Forsberg: *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt. Gaturegleringen i Stockholm 1625–1650* (Stockholm, 2001), 127.

67. Munthe: *Västra Södermalm*, 81.

68. Ludvig Magnus Bååth: *Helgeandsholmen och Norrström från älsta [sic] tid till våra dagar*, I (Uppsala & Stockholm, 1916), 239–255; Ellehag: *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden*, 117–121.

69. Bååth: *Helgeandsholmen och Norrström*, 25–28, 122–125, 173–184. Sasses bild via <http://art.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?file=5680>. *Suecia*-bilderna inklusive förlagor via <https://suecia.kb.se>; "Stockholmia...qua parte Occidentem spectat", sign. KoB Dahlb. I:14, reprod. i Börje Magnusson & Jonas Nordin: *Drömmen om stormakten. Erik Dahlberghs Sverige* (Stockholm, 2015), 90–91; "Arx Regia Holmensis", sign. KoB Dahlb. I:15, med här återgiven förlaga sign. KoB Dahlb. Handt. 1:20,

70. Oscarsson: *Den franske kammartjänarens resa*, 131–132.

71. T. O:son Nordberg: *Söderport och Slussen. En skildring av slussområdets historia [...]*, (Stockholm, 1935), 25 (rekonstruktion av Söderbro-systemet); härom även <http://www.stockholmgamlastan.se/historia/slussen/kristina-slussen.php> och <http://www.stockholmgamlastan.se/historia/broar.php?namn=soderbro>

72. Wolfgang Hartmann: "Utsikt över Stockholm från öster" 1650, via <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/4517>; W. Swidde: "Stokholmia Orientem versus" via <https://suecia.kb.se> (sign. KoB Dahlb. I:13); av förlagor särsk. "Stockholm från öster", sign. KoB Dahlb. Handt. 1:14, och "Stockholm emot Siöösidan", sign. KoB Dahlb. Handt. 11:2.

73. Munthe: *Västra Södermalm*, 96–97.

74. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Drottning_Kristina_sluss_1674.jpg (bildkälla: "Tekniska museets utställning om Slussen").

75. Adam: *Vie et Œuvres de Descartes*, 550 och ibid., not b.

76. Chassan till Hugues de Lionne resp. Ludvig XIV 29 aug./8 sept. 1663, 11/21 okt. 1663 och 6/16 mars 1664 m.fl. Correspondance politique Suède 26–27, AAE.

77. Samuel Hammarinus hus vid Drottninggatan där Chassan residerade på 1660-

talet (jfr n. 16) var möjligen ett trähus; kallas i bouppt. för "Huus" till skillnad från hans "stenhuus" vid Västerlånggatan. Bouppt. 23 sept. 1670, Stockholms rådhusrätts 1:a avd., F1A:14, s. 177, SSA.

78. Jag tackar Jonas Nordin för påpekandet att De Geers hus kan vara av intresse. Bebyggelsen vid Södermalmstorg: Munthe: *Västra Södermalm*, 84–88, 91–96; E. W. Dahlgren, "Louis De Geers hus i Stockholm", *SSEÅ* 1919, 65–86; Ellehag: *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden*, 189–195.

79. Chanut till Brienne och Mazarin bl.a. 11 april, 20 juni, 12 sept. 1648. Koll. Français 17964, BnF/Manuscrits.

80. Martin Weibull: "Om 'Mémoires de Chanut'" 1–2, i *Historisk tidskrift* 1887, 49–80 resp. 151–192, och 3–4, i *Historisk tidskrift* 1888, 1–28 resp. 131–166. *Mémoires de Chanut*: ref. av Chanuts och Picques depescher i P. Linage de Vauciennes: *Mémoires de ce qui s'est passé en Suède [...] depuis l'année 1645 jusques en l'année 1655 [...]*, I–III (Paris, 1675).

81. Martin Weibulls excerpter, hft 3, "Chanut". Curt Weibulls samling, vol. 8, LUB.

82. Severin Bergh (red.): *Svenska riksrådets protokoll*, XII (Stockholm, 1909), 37 (prot. 3 febr. 1647).

83. Prästeståndets "gravamina" 16 april 1647. Ständernas plena och protokoll/Prästeståndet 1641–1649, vol. 667, RA; *Mém. de Chanut* I, 103–106; Oskar Garstein: *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia. The age of Gustavus Adolphus and Queen Christina of Sweden 1622–1656* (Leiden-New York-København-Köln, 1992), 518–522; Curt Weibull: "Drottning Christinas övergång till katolicismen", i *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*, I (1928), 231–232.

84. *Mém. de Chanut* I, 49.

85. Stockholms domkapitel, huvudserien A I:14, fol. 107–108 (prot. 9 mars 1653), SSA; Lindqvist: "Religionskrockar på 1600-talet", 208.

86. Arvskifte efter Jeske 19 juli 1653. Sthlms rådhusrätt 1:a avd., F 1 A:2, 1650–1655, SSA; Wrangel: *Stockholmiana I–IV*, 407; Forsberg: *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt*, 120–122.

87. I huset i Trångsund mantalsskrevs 1652 sju personer, i huset i Packhusgränd (då Urbansgränd) sex personer. Överståthållarämb. för uppbořdsärenden, G 1 BA:4:1, "Indre Qwarteret" fol. 35, "Öster Qwarteret" fol. 59, SSA.

88. Överståthållarämb. för uppbořdsärenden, G 1 BA:4:1, "Indre Qwarteret" fol. 33, SSA.

89. Det värderades då till 17 625 daler kopparmynt mot 15 600 daler för huset vid Stortorget. Arvskifte 19 juli 1653, Sthlms rådhusrätt 1:a avd., F 1 A:2, SSA.

90. Magnuson, "Cartesius får flytta till Köpmangatan!", i *Stockholms-Tidningen* 31/10 1937. Magnuson menar att Ogiers notis om en sal med elva fönster mot sjön kan passa in på huset vid Köpmangatan. Jfr n. 9.

91. Staf: "De främmande trosbekännarna i Stockholm under karolinsk tid", 9–10.

92. *Mém. de Chanut* I, 274; Martin Weibulls exc., vol. 10, hft "Året 1654", Curt Weibulls samling, LUB; Baillon (red.): "La Suède en 1653. La reine Christine à Stockholm [...]", 470.

93. Överståthållarämb. för uppbořdsärenden, G 1 BA:4:1, "Wästermalmen" fol. 73 (hus nr 23), SSA; Forsberg: *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt*, 122.

94. Anna-Paula Andersson (medarb.): *Drottninggatan 8 – ett försummat 1600-talshus i Stockholm* (Stockholm: Arkitekturskolan, Konsthögskolan, 1992), 19–20.

95. Sthlms konsistorium A I:14, fol. 94 (prot. 29 jan. 1653), SSA.

96. *Mém. de Chanut* III, 197–198; Martin Weibulls exc., vol. 10, ”Picques-Chanut 1653”, Curt Weibulls samling, LUB; Berencreutz: *Don Antonio Pimentels depescher*, 28–29, 68, 195, 197.

97. *Mém. de Chanut* III, 227; Berencreutz: *Don Antonio Pimentels depescher*, 68.

98. Wrangel: *Liste des diplomates français en Suède*, 28–33.

Three visits to the earthly city of the Enlightenment philosophers

GÖRAN SONESSON*

Vincenzo Ferrone, *The Enlightenment: history of an idea*. Princeton NJ: Princeton University Press, 2015. 216 pp. (Italian original 2010). ISBN 978-0-691-16147-7, hardcover.

Victoria Höög (ed.), *What is left of the Enlightenment?* Lund: Hans Larsson Society, 2018. 117 pp. ISBN 978-91-985207-0-5, paperback.

Steven Pinker, *Enlightenment now: the case for reason, science, humanism, and progress*. New York: Viking, 2018. 556 pp. ISBN 978-0-241-00431-9, hardcover.

The title of Victoria Höög's anthology, based on a symposium organized at Lund University in 2017, is almost identical to that of a book which appeared 18 years ago: *What is left of (the) Enlightenment?*, edited by Keith Michael Baker and Peter Hanns Reill.¹ Without denying that the definite article is a difference which makes a difference, the similarity also deserves to be emphasized. It is difficult to imagine that anybody would write a paper entitled, "What is left of the Middle Ages?" or "What is left of the Baroque?" It is conceivable, of course, that, during *la querelle des anciens et des modernes*, someone (probably some of the moderns) might have wondered what is left of Antiquity. Nevertheless, this parallel goes to show that the study of the Enlightenment is not merely an issue for "antiquarians,"

* Professor emeritus in semiotics, Division of cognitive semiotics, Lund University, Goran.sonesson@semiotik.lu.se

to use a term familiar to the thinkers of the Enlightenment, but that its examination has more immediate implications for us today. Or, to use a more contemporary vocabulary, the question about the Enlightenment is at least as much “presentist” as “historicist.” It is interesting that some critiques of Jonathan Israel’s monumental fresco of the Enlightenment take him to task for siding with some of the historical actors to the detriment of the others.² In reality, it is difficult not to be a stakeholder in the description of the Enlightenment, if, for better or worse, the Enlightenment continues unceasingly to this very day. If, indeed, something is “left of (the) Enlightenment,” the subsequent question is whether this is something good or bad. Although the editors of both anthologies mentioned clearly opts for the first alternative (with some reserve in Höög’s case), Steven Pinker’s recent book has the advantages of taking its stand already in its unrepentantly presentist title: *Enlightenment now*.

In a sense, there is nothing new about this: after all, from the Frankfurt School in US exile to Postmodernism, as it was initiated by Foucault and Lyotard, modernity has come in for criticism precisely because of being identified with the Enlightenment, in spite of the fact that 300 years now have passed since the beginning of that period.³ The choice of the period name is important, even though Horkheimer and Adorno displaced the beginning of the Enlightenment to the archaic Greece of Ulysses (an idea taken from Nietzsche’s Enlightenment critique, as we learn from Vincenzo Ferrone), and that sundry postmodernists have gone through even more advanced dialectical somersaults.

It is important to make a distinction between the Enlightenment “as a historical reality” and “the Enlightenment myth,” in the sense of “the impression is had made on the popular mind: its public image,” as Brian Klug observes, though he curiously seems to end up thinking that, on the whole, the Enlightenment is as bad as its reputation.⁴ In the introduction to their anthology, Baker and Reill charge Postmodernism with “a stereotyped, even caricatural account of the Enlightenment.”⁵ It has been observed, however, that a rather caricatural, or at least very partial, construal of the Enlightenment is also found in some authors, such as Ernest Cassirer and Peter Gay, who take a positive view of the phenomenon.⁶ Regrettably, the distinction between myth and reality largely seems to coincide with the opposition between the philosopher’s and the historian’s approach to the Enlightenment, which structures the book by Vincenzo Ferrone, which, in spite of its subtitle, is really the history of *two* ideas, which never seem destined to meet.⁷ Indeed, it is difficult to agree with Bronner, when he states that “*Dialectic of Enlightenment* is clearly a critique of the Enlightenment undertaken from the standpoint of Enlightenment itself.”⁸ Not only are Horkheimer and Adorno completely captive to the

Enlightenment myth, but their main argument is formulated by means of a paraphrase of the myth about Ulysses and the sirens, that is, in the language of myth.

Pinker rightly observes that his book is not really (or not very much) about the Enlightenment as a historical period. It is, however, a pamphlet aiming to defend “the values of the Enlightenment,” such as reason, science, humanism, and progress, against the postmodernization of contemporary society, as well as a detailed history, armed with statistics, of the progress achieved since the time of the Enlightenment in numerous domains, such as health, sustenance, wealth, equality, environment, peace, safety, democracy, equal rights, knowledge, quality of life, and happiness.⁹ The argument that there has been progress in these domains is on the whole convincing. However, Pinker does not stoop to consider whether, at least in some cases, there might be a simple temporal correlation, rather than Enlightenment ideas being the cause (or even one of the causes). Second, as Roland Paulsen has pointed out criticizing Hans Rosling (who is among the authorities quoted by Pinker), averages may easily obliterate huge differences between high and low values (not only in the economic domain, but also, for instance, in that of life expectancy), and the emphasis on improvements can make us forget negative trends developing at the same time.¹⁰ Paulson observes that mental health tends to be left out when discussing the amelioration of the world, simply because it represents a trend going in the opposite direction, and indeed, while Pinker rightly takes note of the extirpation of the great epidemics which killed so many people during earlier centuries, he doesn’t mention mental health—or rather, in the chapter about happiness he has a lot to say about it, expressing his amazement at the contradiction between so-called objective measures of happiness and the corresponding evaluations.¹¹ There is also a strange irony to Pinker’s emphasis on progress. Pinker cannot be taxed with a caricatural view of the Enlightenment, in part because he says so little about the historical period, but also because he points out, from the beginning, that most Enlightenment thinkers did not believe in an insuppressible, determinist process of progress, and that they knew that the results of the sciences are only approximate and always subject to revision.¹² But the triumphal spirit of the rest of the book suggests that Pinker himself has not gained that insight.

At this point, one may wonder what more than the way of conceiving progress accounts for the difference between the Enlightenment “as a historical reality” and “the Enlightenment myth.” Just as in the earlier book with the almost identical title, only some of the contributions to Höög’s anthology really set out to answer the question what is left of (the) Enlightenment, and even fewer take a basically positive view of such

persistence, contrary to what is suggested in the respective introductions (although Höög admits to the presence of a negative residue). Indeed, this seems to be the destiny of anthologies conceived by their editors to defend the Enlightenment heritage.¹³ On the whole, Höög's anthology, like many others, including the one with a largely identical title, contains many interesting papers, but they contribute very little to spelling out the difference between the Enlightenment as myth and as reality, and to account for the survival of one and/or the other of these Enlightenments to this very day. In Höög's anthology, Stalnaker's otherwise excellent contribution (no doubt intrinsically the most valuable paper in the book) is a purely historical piece (except for touching on the rather gloomy view some of the principal actors took on the future of their movement at the end of their life), and Klug's paper is concerned with the persistence of anti-Semitism in the Enlightenment and beyond, a theme which is broached in almost all anthologies about the Enlightenment, but which has been shown to be contradicted by empirical facts as far as the Enlightenment period is concerned.¹⁴ While Wolin's chapter certainly celebrates Enlightenment thought and laments the contemporary socio-political situation, it rather speaks to the discontinuity between the present and Enlightenment ideas. Israel's piece is the one most clearly relevant to the discussion of the importance of Enlightenment ideas today, because, in its very title, it claims to be about poststructuralist and postcolonialist criticism being partly justified.¹⁵

And a strange piece it is. It cannot be understood, I believe, by anybody who has not read Israel's earlier books about the Enlightenment. But it is precisely to that audience that the claims made in this paper will seem most strange. Even the most admiring reader (which I am¹⁶) of Israel's *œuvre* must react with disbelief to two things which are taken for granted by Israel without any evidence being produced: first, that Spinoza was the single inspiring force behind the whole movement, and, second, that this movement split up into two irreconcilable parties, the Radical and the Moderate Enlightenments. Other historians have, since then, spelled out these, and other, problems, with Israel's approach, not all allegations of which I find convincing.¹⁷ One of the points made by these critics is that, while "a single unified Enlightenment has never been a historical reality", as Höög observes,¹⁸ there hardly were two such projects, either, but a multitude of alternating voices as well as historically shifting positions. Curiously, Israel turns out to be a much better historian in recording "the historical contingency and movement of Voltaire's ideas,"¹⁹ and of other representatives of what he terms the Moderate Enlightenment than in taking account of similar hazards in the intellectual life of his heroes.

However, in his contribution to Höög's anthology, Israel takes the latter presupposition to an extreme which brings out its absurdity. He submits that postmodernist scholars are right in their criticism of the Enlightenment with reference to the Moderate Enlightenment. But, clearly, what postmodernists chastise in the Enlightenment is much closer to (the caricature of) Radical Enlightenment: the idea of ineluctable progress, belief in the exclusive use of reason, universalism, rejection of religion and other sentimental values, etc. At least the most obvious candidate to which such crimes could be ascribed with some plausibility is Condorcet, whom Israel counts as a representative of the Radical Enlightenment. It is true that not even Condorcet can incarnate other familiar postmodernist sins such as anti-feminism, pro-colonialism, and pro-slavery. But Israel simply postulates the correlation between the Moderate Enlightenment and the aspects of the Enlightenment criticized by postmodernist scholars.

In spite of its loquacious title, Israel's paper is in fact mostly concerned with the prehistory of Horkheimer and Adorno's classical indictment of the Enlightenment attributed to the divergence between socialism and Radical Enlightenment after the French Revolution. A much more exhaustive presentation of the background of Horkheimer and Adorno's book and of Postmodernism is offered in the first part of Ferrone's recent book.²⁰ He traces the evolution of "the philosopher's Enlightenment," from Kant's exemplary essay, which, in spite of its affirmative view on Enlightenment ideals (although it may be worthwhile noting that, at the time of its writing, Kant had already distanced himself from concrete Enlightenment ideas²¹), seems to have been the point of departure of the depreciatory stand taken by Hegel, which in its turn inspired Marx, Nietzsche, Heidegger, Horkheimer and Adorno, and Foucault, not to mention the Anti-Enlightenment project termed Catholic Enlightenment conceived by Pope Benedict XVI. This first part of Ferrone's book is very illuminating when it comes to understanding the forging of the "the Enlightenment myth." The second part, which is concerned with "the historian's Enlightenment," is less innovative, except that it reports on the work of Franco Venturi and other Italian historians whose contributions to the history of the Enlightenment may not be too familiar to those who do not read Italian.

Pinker is the only one of our authors who refers to identity politics (also known as political correctness), which he sees "a threat to Enlightenment values,"²² but which is really, I think, not only something "left to us" by the Enlightenment, but which epitomizes its true dialectics, as opposed to the contrived version posited by Horkheimer and Adorno. Contrary to what some contemporary politicians want us to believe, what makes the difference between Europe and the contemporary Islamic world, is

not “Christian values,” but the values of the Enlightenment, which were established in a protracted combat fought out by the *philosophes* against the Christian churches, part of the results of which are now recognized as “human rights.”²³ But there is more: The Enlightenment also launched the idea of cultural relativism, both in the sense of a fictive viewpoint on European culture attributed to people from other cultures, as in Montesquieu’s *Lettres persanes* (1721), and all the other books employing the same device which have been largely ignored by posterity, and the more realistic observations of the encounter between European powers and the rest of the world, best illustrated by Raynal’s and Diderot’s *Histoire des deux Indes* (1770).²⁴ Without these fundamental innovations in human sociability, identity politics, as we know it, could not exist. At the same time, identity politics obviously amounts to a negation of Enlightenment values: the groups taking this stand deny our common humanity, in favour of group identity, and they refuse to entertain the standpoint of the other, while they expect the rest of society to take such a perspective on them. In so doing, identity politics censures a very important part of Enlightenment thinking, very much connected to the initiative of Bayle, and continued by famous and less famous actors of the Enlightenment: the freedom to criticize. In this respect, the politics of Donald Trump is only another instantiation of contemporary identity politics.²⁵

Höög concedes too much, in my view, when she states that “[t]he postmodernist critique genuinely identified and focused on modernity’s failure to bring about inclusion and justice for all human beings – as had been originally intended with the French human rights declaration of 1789,”²⁶ at least if modernity is here to be identified, as in the postmodernist critique, with the Enlightenment, in which case the French Revolution represents a very late phase. Without there hardly being any precedent (although no historical event really comes out of a void: the process may well have started out as a reaction to the “discovery” of America²⁷), the Enlightenment certainly initiated the process of including “non-white people, Jews, and women.” Of course, Enlightenment thinkers were not perfect in that respect, for they were different individuals who took different stands, and did so at different moments. Contrary to Pinker, I am not at all convinced that present-day society is the best of all possible worlds, but there is at present no historical evidence for Enlightenment ideas having contributed to the negative aspects of the present-day world singled out by postmodernists. For instance, no one has ever been able to advance a single argument for faulting the Enlightenment with the bureaucratization of society, let alone with Nazism and the Holocaust. It is easier to see that it may, remotely, have played a part in the emergence of the “culture industry.” It is, on the other hand, undeniable that the

Enlightenment has been at the origin of great ideas such as tolerance, human rights, intercultural understanding, and cultural critique, applied, notably, to imperialism and slavery.²⁸ From an academic point of view, it is also important to take account of the fact that the Enlightenment has been said to have invented the human sciences, in the sense of a species of empirical research (not of course, in the Renaissance sense of *humanitas*).²⁹

All three books reviewed in this article certainly offer worthwhile reading to anybody who wants to understand better the historical period known as the Enlightenment. But since they all presume, more or less explicitly, to be doing more than writing the history of a particular period, producing, in addition, information of relevance to the present, they must also be judged by the latter standard. Although Höög's anthology contains excellent papers, only one of them (apart from Höög's introduction) really seems to address the issue which gives it name to the anthology, and even that one responds to the question in a rather unpromising way. Although Pinker is aware of the complexity of the Enlightenment heritage, he proceeds, in the main part of the book, as if the Enlightenment myth (in a positive interpretation) was true. Ferroni's book goes a long way to explaining how the myth of the Enlightenment, which served to justify the Postmodernist reaction, could emerge, although being blatantly opposed to what we know about the historical Enlightenment. Rather by implication, it spells out the difference between "the Enlightenment myth" and the real legacy of that period. As for the question formulated in the title of Höög's book, we can safely conclude that a lot of Enlightenment values are still with us today, but so are many of the flaws and blemishes mythically attributed to it, whatever their real origin. Much of the wider purport of the Enlightenment, however, which might be at the foundation of all its values, seems largely to have gone missing: it is, as Adorno recognized, the spirit of critique. Nevertheless (to express it in Miltonian terms), what was once lost still can be regained.

Notes

1. Keith Michael Baker & Peter Hanns Reill (eds.), *What's left of Enlightenment?: a postmodern question* (Stanford CA, 2001).

2. Johnson Kent Wright, Carolina Armenteros, Keith Baker, Harvey Chisick & Jonathan Israel, "Review of/ Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2011" in *H-France Forum*, 9:1 (Winter 2014), no. 1, 1–97; Jonathan Israel, *Enlightenment contested: philosophy, modernity and the emancipation of man 1620–1752* (Oxford, 2006); *A revolution of the mind: radical enlightenment and the intellectual origins of modern democracy* (Princeton NJ, 2010); *Democratic enlightenment: philosophy, revolution, and human rights 1750–1790* (Oxford & New York 2011); *Revolutionary ideas: an*

intellectual history of the French Revolution from The Rights of Man to Robespierre (Princeton NJ, 2014).

3. Max Horkheimer & Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung: philosophische Fragmente* (Frankfurt am Main, 1969 [1944]). See also Stephen Eric Bronner, *Reclaiming the Enlightenment: towards a politics of radical engagement* (New York, 2004); *Of critical theory and its theorists*, 2. ed. (New York, 2002).

4. Brian Klug, “Beyond Nathan the Wise: dealing with difference in the twenty-first century” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 71–98.

5. Baker & Reill, “Introduction” in Baker & Reill, *What’s left of Enlightenment?*, 1–4.

6. Johnson Kent Wright, “‘A bright clear mirror’: Cassirer’s *The Philosophy of the Enlightenment*” in Baker & Reill, *What’s left of Enlightenment?*, 71–101; Ferrone, *The Enlightenment: history of an idea*, 59 ff.; Höög, “Rethinking the mythical standard accounts of the Enlightenment” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 7–16.

7. Interestingly, Richard Wolin, “In praise of philosophy” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 97–114, quotes some positive evaluations of the Enlightenment by Adorno, notably with reference to its “spirit of ‘critique.’” Based on some little-known texts, Bronner, *Reclaiming the enlightenment*, 3, actually claims that Horkheimer and Adorno had planned to write a positive sequel with a title such as *Rettung der Aufklärung*.

8. Bronner, *Of critical theory and its theorists*, 85.

9. Pinker, *Enlightenment now*, 5 f., 14.

10. Roland Paulson, “Better and better?: a comment on Hans Rosling.” Available at <https://www.youtube.com/watch?v=OoIcsj0ysvs>

11. Pinker, *Enlightenment now*, 62–67, 262–289.

12. Pinker, *Enlightenment now*, 11 ff., 39 ff., 322 ff., 352 ff. On this fact about the Enlightenment, which contradicts the myth, see David William Bates, *Enlightenment aberrations: error and revolution in France* (Ithaca, 2002); Lorraine Daston, “Enlightenment fears, fears about the Enlightenment” in Baker & Reill, *What’s left of Enlightenment?*, 115–128.

13. Another case in point is Daniel Gordon (ed.), *Postmodernism and the Enlightenment: new perspectives in eighteenth-century French intellectual history* (New York, 2001). Nevertheless, Gordon’s concluding chapter “On the supposed obsolescence of the French Enlightenment” in Gordon (ed.), *Postmodernism and the Enlightenment*, 201–222, may well be the best short statement about what makes the difference between the myth and the reality of the Enlightenment.

14. See Ronald Schechter, “Rationalizing the Enlightenment: Post-modernism and theories of the Enlightenment” in Gordon (ed.), *Postmodernism and the Enlightenment*, 93–116.

15. Joanna Stalnaker, “How does Enlightenment end?” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 45–70; Klug, op. cit.; Richard Wolin, op. cit.; Jonathan Israel, “Post-structuralist and postcolonialist criticism of the ‘Moderate Enlightenment’ is partly justified” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 17–44.

16. See Göran Sonesson, “Cultural evolution: human history as the continuation of evolution by (partially) other means” in David Dunér & Göran Sonesson (eds.), *Human lifeworlds: the cognitive semiotics of cultural evolution* (Frankfurt am Main, 2016), 301–336.

17. Wright et alia, “/Review of/ Jonathan Israel”; Joanna Stalnaker, “Jonathan Israel in Dialogue” in *Journal of the History of Ideas*, 77:4, October 2016, 637–648; Ferrone, *The Enlightenment: history of an idea*, 160–172.

18. Höög, “Rethinking the mythical standard accounts of the Enlightenment” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 11.
19. Stalnaker, “Jonathan Israel in Dialogue,” 647.
20. Ferrone, *The Enlightenment: history of an idea*, 1–54.
21. John H. Zammito, *Kant, Herder, and the birth of anthropology* (Chicago IL, 2002).
22. Pinker, *Enlightenment Now*, 31, 342, 375.
23. Lynn Hunt, *Inventing human rights: a history* (New York, 2007); *Politics, culture, and class in the French Revolution*, 20th anniversary ed. (Berkeley CA, 2004).
24. In that same book, it is true, Raynal takes a very gloomy view of the native population of America, as it is recorded by Antonello Gerbi, *The dispute of the New World: the history of a polemic, 1750–1900*, rev. and enl. ed. (Pittsburgh PA, 1973). Perhaps the claim made in the text above only applies to the parts of the book which we know were written by Diderot. See Michèle Duchet, *Diderot et l’Histoire des deux Indes ou l’écriture fragmentaire* (Paris, 1978).
25. See Göran Sonesson, “No more faith in fakes: a natural history of counterfeiting” in *Versus: Quaderni di studi semiotici*, 127:2 (2019), 259–274.
26. Höög, “Rethinking the mythical standard accounts of the Enlightenment” in Höög, *What is left of the Enlightenment?*, 11.
27. See, for instance, Anthony Pagden, *The fall of natural man: the American Indian and the origins of comparative ethnology* (Cambridge, 1982); *The Enlightenment and why it still matters* (Oxford, 2013). See also Göran Sonesson, “Translation as culture: the example of pictorial-verbal transposition in Sahagún’s *Primeros Memoriales* and *Codex Florentino*,” to appear in *Semiotica*.
28. For the latter point, see Sankar Muthu, *Enlightenment against empire* (Princeton NJ, 2003).
29. See, notably Michèle Duchet, *Anthropologie et histoire au siècle des lumières: Buffon, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Diderot* (Paris, 1971); Georges Gusdorf, *Les sciences humaines et la pensée occidentale. 6, L’avènement des sciences humaines au siècle des Lumières* (Paris, 1973); Larry Wolff & Marco Cipolloni (eds.), *The anthropology of the Enlightenment* (Stanford CA, 2008).